

TESAM Akademi Dergisi

Journal of TESAM Academy

ISSN 2148-2462 / E-ISSN 2458-9217

Birinci Dünya Savaşı Doğu (Kafkas) Cephesi, Rus İleri Harekâtı (1916-1917)

First World War East (Caucasus) Front, Russian Advanced Operation (1916-1917)

Sayım TÜRKMAN

Doç. Dr.,
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü.
sayimturkman@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-0934-5323

Cilt / Issue: 8(1), 119-162
Geliş Tarihi: 23.09.2020
Kabul Tarihi: 25.12.2020

Atf: Türkman, S. (2020). Birinci Dünya Savaşı Doğu (Kafkas) Cephesi, Rus ileri harekâtı (1916-1917). *Tesam Akademi Dergisi*, 8(1), 119-162. <http://dx.doi.org/10.30626/tesamakademi.798653>.

Öz

Sarıkamış Muharebeleri sonunda Rus ordusu, kışı istirahatle geçirmemiş ve 1916 Ocak ayında tekrar taarruzlarına devam etmiştir. Bu kapsamda önce İkinci Azap Muharebeleri ile Türk kuvvetlerini Erzurum Höyükler hattına çekilmeye zorlamıştır. Genelkurmay Başkanlığını ikna eden Yudenic, Erzurum hazırlanmış mevzilerine, Şubat ayında taarruz etmiştir. Rus birliklerinin doğudan ve kuzeyden devam eden taarruzları neticesinde, 16 Şubat 1916 tarihinde Ruslar Erzurum'u işgal ettiler. 1. Kafkas Kolordusuna ait bir Kazak bölüğü Erzurum'a girdi. Rus Kolordusu Kars kapısından girerken, Türk birlikleri Trabzon kapısından çıkmaktaydı. Abdülkerim Paşa, artçı komutanı tayin edilmiş ve bunun neticesinde, ellerine geçmesin diye cephaneye ve binalara ateş verilmişti. Böylece, Rus ileri harekâtının birinci safhası başarılı bir şekilde tamamlanmıştır. Daha sonra Türk Ordusu Kop, Çoruh Muharebelerinde dört ay boyunca şiddetli bir savunma yapmıştır. Bu savunma ile 2. Ordunun doğuya intikali için önemli bir zaman kazanılmıştır. Rus kuvvetleri, büyük takviyeler ile taarruzlarına devam etmiş ve Osmanlı ordusunun büyük fedâkarlıklarına rağmen, Bayburt ve Erzincan'ı Ruslar işgal etmişlerdir. 1917 Rus İhtilali ile Osmanlı ordusunun tekrar bu yerleri geri alması için önemli bir avantaj sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Doğu Cephesi, Kafkas Cephesi, Türk Cephesi, Erzurum

Abstract

At the end of the Sarıkamış Battles, the Russian army did not spend the winter at rest and continued its offensive again in January 1916.

In this context, with the 2. Battles of Torment forced the Turkish forces to retreat to the Erzurum Höyükler line. Convincing the General Staff, Yudenich attacked the prepared positions in Erzurum in February. As a result of the ongoing attacks of the Russian troops from the east and north, the Russians invaded Erzurum on 16 February 1916. A Kazakh company belonging to the 1st Caucasian corps entered Erzurum. As the Russian Corps entered through the Kars gate, Turkish troops were leaving the Trabzon gate. Abdülkerim Pasha, aftershock commander was appointed and as a result of this, ammunition and buildings were set on fire to prevent them from falling into their hands. Thus, the first phase of the Russian forward operation was successfully completed. Later, the Turkish Army Kop made a violent defense for four months in the Coruh Wars. With this defense, important time was gained for the transfer of the 2nd Army to the East. However, the Russian forces continued their offensive with great reinforcements and the Russians occupied Bayburt and Erzincan despite the great sacrifices of the Ottoman army. With the Russian Revolution of 1917, it provided an important advantage for the Ottoman Army to take these places back.

Keywords: First World War, The East Front, The Caucasus Front, Turkish Fronts, Erzurum

Extended Abstract

After the Sarıkamış defeat, the war initiative was transferred to the Russian army. Russian General Yudenic, who was superior to General Berhman in terms of capability, became the commander of the Russian army in the Caucasian Front. Yudenic's primary goal was to take the city of Erzurum. As soon as he got the command, he made a preparation to meet the weapon, ammunition and food and sanitary needs of the soldier in order to provide forward action. The first target of the Russian army was Batumi. There wasn't much power in Batumi as a Turkish force. An attack order was issued in January 1915. In mid-January, as a result of violent fighting, the Russians captured Hopa.

In September 1915, radical changes took place in the administration of the Russian army. The Tsar made his uncle Grand Nikola Nikolaevich Commander-in-Chief of the Caucasian Front. These appointments showed the importance given to the Caucasian Front. Parallel to this, a large number of combat vehicles and equipment were sent to this region. Thus, preparations for forward action were accelerated.

Ottoman rulers did not expect the Russians to move forward in the

winter. They thought they could move forward in spring or summer. One reason for this was that they knew that the Russians, like the Turkish side, had heavy losses. However, the Russians had made important preparations for the winter operation. Yudenic was planning to carry out the breakthrough operation against the Turkish army in three phases, two days apart. The Russian attacks on January 11, 1916, had stopped the Turkish counter-attacks. However, Russian pressure increased day by day with reinforcements. Abdülkerim Pasha, the Commander of the 10th Corps, partially succeeded in pushing the Russian forces back with counter attacks.

The departure of the last troops of the British in the Seddülbahir region on 8/9 January 1916 in the Gallipoli Peninsula enabled the release of 16 Turkish divisions in the Çanakkale Front. While some of these forces were planned to support the German, Austro-Hungarian forces in Galicia, Romania and Macedonia fronts in Europe, some of them planned to move to the Mus - Van region in order to help the 3rd Army in the Eastern Front.

For this purpose, it was decided to send the 2nd Army troops, who were assigned in Thrace and did not have an active duty, to Anatolia under the command of Ahmet İzzet Pasha. According to the plan, the 2nd Army would come to Ulukışla by railway, and from there it would be transferred to the Muş - Van region, which is approximately 1,000 kilometers away. Thus, while the 3rd Army was busy with the Russians at the front, the 2nd Army would turn their left flank and threaten the Russian army from the south. 3rd Army Commander Mahmut Kamil Pasha ordered the 11th Corps to retreat to the previously prepared positions in the west of Erzurum on January 16, 1916, in order not to lose any more losses for the salvation of the 3rd Army and to continue to defend on a more convenient line.

The Russian army's ammunition stocks were almost exhausted. The closure of the Dardanelles strait with great sacrifices prevented British and French aid from coming. Grand Duke Nikola Nikolayeviç, Commander-in-Chief of the Caucasian Armies, did not look favorably on a winter attack in the middle of winter in such a situation where logistical support was very limited. However, Yudenic was able to convince Grand Duke that he wanted to continue his successful attacks on the Turkish trenches by taking all the responsibility and that they could capture Erzurum in this way.

On February 14, Russian troops continued their offensive all along the

front. The 2nd Turkistan Russian Corps took Taffeta as a result of these attacks, and Taffeta had already been abandoned by the Turks. Mahmut Kamil Pasha sent a telegram to Enver Pasha in Halep on February 14 and announced that he would pull his troops to the west ridges of Pular stream, which is 14 km west of Erzurum - İlica - Norşin line.

As a result of the attacks of the Russian troops from the east and north, the Russians occupied Erzurum on 16 February 1916. With the fall of Erzurum, 3rd Army Commander Mahmut Kamil Pasha resigned from his duty by making this a matter of pride. Instead of him, 2nd Army Commander Mehmet Vehip Pasha was appointed as 3rd Army Commander. Russian troops attempted to attack Bayburt. Fighting continued for 15 days in this region. As a result of the resistance of the Turkish forces, Russian attacks in this region were stopped. With the fall of Rize and the fall of the 28th Regiment to Trabzon, the 29th Regiment to Erzincan and the 30th Regiment to the Bayburt region, with the fall of Mamahatun. With the great efforts of the Turkish soldiers and the command team, the Russian troops were stopped on the Hortokop - Çoruh - Kop line.

Grand Duke Nikolayeviç, in his order dated May 31, 1916, orders the destruction of the 3rd Turkish Army before the Turkish army has completed its accumulation. The strategy of the 3rd Army Commander Vehip Pasha, on the other hand, is to save time without destroying his troops in the southern region of the 2nd Army until they join the war. Russian forces under the command of Yudenich began to put pressure on the 3rd Army in a three-day front battle with three corps force and occupied Bayburt on 16 July 1916.

Russian troops made a serious progress by taking important cities such as Erzurum, Trabzon, Rize, Bayburt and Erzincan in 1916. However, the advancement of Anatolia towards the interior caused them to move away from logistics resources and they started to experience serious logistical problems, especially soldiers and food. While the Russian general Masloski claimed that the Russian losses were around 15,000, Fevzi Pasha stated that this figure was around 40,000. The loss of the 3rd Army, on the other hand, indicates that according to hospital records and battle casualty reports, it was 24.700 in total, including 9.700 martyrs and 15.000 injured.

With the Russian Revolution of 1917, it provided an important advantage for the Ottoman Army to take these places back.

Giriş

Sarıkamış yenilgisinden sonra harp inisiyatifi Rus ordusuna geçmişti. Kabiliyet bakımından General Berhman'dan üstün olan Rus General Yudenich Kafkas Cephesi'nde Rus ordusunun komutanı olmuştu. Yudenich'in öncelikli hedefi Erzurum şehrini almaktı (General Nikolski, 1990, s. 3). Emir komutayı alır almaz ileri harekatı sağlayabilmek açısından askerin silah, mühimmat ve iaşesi ile sıhhi ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir hazırlık yaptı. Rus ordusunun ilk hedefi Batum'du. Batum'un komutanı General Lyakhov adlı bir genç subaydı. Batum'da Türk kuvveti olarak fazla bir kuvvetimiz mevcut değildi. Ocak 1915 tarihinde taarruz emri verildi. Ocak ortalarında şiddetli çarpışmalar neticesinde Ruslar Hopa'yı ele geçirdi. 1915 Mart ayında Rus ordusu ancak, 10 kilometre kadar ilerleyebildi. Özellikle Laz gönüllü kıtaları, güçlü bir şekilde topraklarını savunuyorlardı. Ancak 27 Mart 1915 tarihinde Artvin Rusların eline geçti. Ruslar, bütün gayretlerine rağmen, Çoruh ovasını ele geçiremediler (Kurat, 1973, s. 284 – 285). 3. Ordu kuvvetleri Sarıkamış Harekatı neticesinde yok olma derecesine gelmişti. Takviye kuvvetlerinin süratle bölgeye intikal ettirilmesi ile savunma durumunu muhafaza etmeye çalışmış ve doğuda Azap bölgesinde, kuzeyde Tortum- Oltu bölgesinde Rus taarruzlarını durdurmaya başarmıştır.

Albay Halil (Kut) Bey'in emir komutasında İstanbul'dan hareket eden ve Tebriz üzerinden Bakü ve Dağıstan bölgesine intikali planlanan 5. Kuvve-i Seferiye, Sarıkamış felaketinin ardından 3. Ordunun imha olması sebebi ile Erzurum'a sevk edilmiştir. Halil Bey, gelir gelmez Erzurum'un doğusunda bulunan Hasankale bölgesine Rus taarruzlarını önlemek üzere görevlendirilmiştir (Çifçi, 2015, s.141).

23 Mart 1915 tarihinde Tahir ve Velibaba hattından gerçekleşen Rus taarruzları, 5. Kuvve-i Seferiye'ye bağlı 37. Alayın 2. Tabur kuvvetlerinin ağır zayıyatı ile sonuçlanmış ve Tabur geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine 3. Ordu Komutanlığı Köprüköy'ün güneyinde tekrar tertiplenme emri vermiştir. İhtiyatta kalan 5. Seferi Kuvveti, zaman zaman karşı taarruz yapmak üzere Tortum ve Aras vadisindeki muharebelere katıldı (Türkmen, 2015, s. 341-342). Van ve Muş çevrelerinde çok sayıda Ermeni unsur bulunuyordu.¹ Bunların bir kısmı

¹ Rusya 1804-1813 ve 1826-1828 yıllarında İran ile yaptığı savaşların neticesinde 12 Ekim 1813 yılında Gülistan ve 10 Şubat 1828 tarihinde Türkmençay Anlaşmalarını imzalamıştır. Bu anlaşmalara çerçevesinde Azerbaycan'ın kuzeyi Rusya'ya ve güneyi ise İran'a verilmiştir. Bu bölgelerdeki Azeriler yurtlarından sürgün edilirken Rus ve İran'da yaşayan Ermeniler Erivan, Karabağ ve Nahçıvan'a yerleştirilmişlerdir (Bkz.

Rus ordusuna katılırken, diğerleri Ruslara casusluk yapıyor ve Türk kuvvetlerinin hareketlerini haber veriyordu. Ermeniler, 13/14 Nisan 1915'te tarihlerinde Ruslardan aldıkları güçle Van şehrinde ayaklanma çıkardılar. Camiler, hükümet daireleri, bankalar ve hastaneler bombalandı. Ayrıca, Müslüman halk katledilmeye başlandı. Böylece Van Ermenilerin eline geçti. Van'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesi Diyarbakır istikametinin açılması anlamına geliyordu (Kurat, 1973, s. 288-289). Hatta büyük planın bir parçası olarak İskenderun şehri de işgal edilerek Akdeniz'e çıkma hedefleri planlanıyordu.

3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, 1. ve 5. Seferi Kuvvetler ile 36. Tümenden oluşan Sağ Cenah Grup Komutanlığına Albay Halil (Kut) Bey'i atamıştır. Bu Gruba Van gölü güney ve kuzeyinden ilerlemek üzere Rus kuvvetlerinin taarruzlarını önleyerek, Bitlis ve civarını örtme görevi verilmiştir.

Erzurum'un kuzey batısında Kop bölgesinden başlayıp Murat nehri ile Van gölünün kuzey batısında bulunan Haçlıgöl hattını savunma görevi alan Seferi Kuvvetlere bağlı 52. Tümen, yaptıkları taarruzlarla Rus birliklerini Malazgirt-Söğütlü-Kekerli istikametinde çekilmeye mecbur etmiştir. Takviye edilen Rus kuvvetleri 11-17 Temmuz 1915 tarihleri arasında tekrar taarruza geçmiş ve bu muharebelerde 5. Seferi Kuvvetinin kaybı; 30 subay ve 629 er şehit , 519 er yaralı ve 500 civarında er esir verilmiştir. Büyük kayıp veren Seferi Kuvvet 3. Ordu Komutanı'nın emri ile yeniden teşkilatlanmış ve Grup Komutanlığı'na Abdülkerim Paşa atanmıştır. 11-16 Temmuz Kop savunmasında 5. Seferi Kuvvetin kaybı 1/3 oranında olmuştur. Ancak tekrar takviye edilen Seferi Kuvvet, 23 Temmuz'da Ruslara karşı yapılan genel taarruzda merkez bölgede yerini almış ve 25/26 Temmuz gecesinde Ruslar Malazgirt'i terk etmek zorunda kalmıştır. Eylül ayına kadar devam eden muharebelerde 5. Seferi Kuvveti kendine verilen muharebe görevlerini başarı ile tamamladıktan sonra 19 Eylül 1915 tarihinde Hasankale'ye intikal etmiş ve burada 18. Kolordu kurulmuştur. Bu kolordunun içine 1. Seferi Kuvveti 51. Tümen ve 5. Seferi Kuvveti 52. Tümen ismi ile dahil edilmiştir (Türkmen, 2015, s. 342-343).

Eylül 1915 tarihinde Rus ordu yönetiminde köklü değişiklikler olmuştur. Çar, amcası Büyük Nikola Nikolayeviç'i Kafkas Cephesi'nin

---

Mehdiyev, 2015, ss. 7); Birinci Dünya Savaşı'nda savaşılan ülkeler sadece kendi asker kaynaklarını kullanmamışlardır. Özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya sömürgelerinde veya himayelerinde bulunan ülkelerin askerlerini ve azınlıklıkları bu amaçla kullanmıştır. Rusya, Birinci Dünya Harbi'nde Ermenileri Doğu Cephesi'nde hem asker hem de istihbarat kaynağı olarak etkin bir şekilde kullanmıştır (Bkz. Köni, 2015, ss. 245).

Başkomutanı yapmıştır. Bu atamalar Kafkas Cephesi'ne verilen önemi gösteriyordu. Buna paralel olarak çok sayıda savaş aracı ve gerci bu bölgeye gönderilmiştir (Çolak, 2014, s. 122). Böylece, ileri harekat için hazırlıklar hızlandırılmıştır.

Bulgaristan Sefiri Ali Fethi (Okyar)'ın 9 Ekim 1915 tarihinde İstanbul'a gönderdiği bildide, Bulgaristan'ın Müttefik Devletler yanında savaşa gireceği ve bu sebeple Sırbistan'a taarruz için hazırlıklarını tamamladığını bildirmiştir (BOA, Belge No: 130, HR. SYS, 2111/5-15, Cilt 1. (2013): İstanbul, s. 231). Bulgaristan'ın Almanya ve Osmanlı Devleti yanında savaşa girmesi Osmanlı Devleti'ni çok olumlu yönde etkileyeceği öngörülmekteydi. Çünkü, Almanya'dan temin edilen askeri malzemeler Bulgaristan sınırının kapalı olması sebebiyle yeteri kadar lojistik destek sağlanamıyordu.

Enver Paşa'nın direktifi ile her an Rus taarruzlarının beklendiği bir dönemde (9 Ekim 1915) Albay Halil (Kut) Bey'den vakit geçirmeksizin 18. Kolordu'yu (51. ve 52. Tümen) alarak Irak Cephesi'ne hareket etmesi istenmiştir. Gidilecek mesafe yaklaşık 2000 km'dir ve 33 yaşında olan Halil Bey'e apandisit teşhisi konmuştur. 3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, bu konu ile alakalı olarak ve göz yaşları içinde, "Halil, Irak'a gideceksin Bağdat'ı kurtaracaksın, fakat Erzurum düşecek..." diyerek üzüntüsünü ifade ederek, birlikleri uğurlamak zorunda kalmıştır.² Ali İhsan (Sabis) Paşa da bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır: "18. Kolordunun Bağdat'a sevk edilmesi hakkında ki emri aldığım zaman, Enver Paşa'nın Sarıkamış felaketini ve acı neticelerini pek çabuk unutmuş olduğunu düşünerek çok müteessir olmuştum. Mahmut Kamil Paşa'nın bu husustaki feryatlarına hiç bir ehemmiyet verilmeyerek 18. Kolordu nihayet Bağdat'a sevk olundu." (Sabis, Cilt 3. 1991, s.77) Enver Paşa'nın verdiği bu emir ile Doğu Anadolu'nun giriş kapısı konumundaki Erzurum gibi kritik bir şehri savunan 3. Ordu, en önemli gücünü kaybediyordu. 51. ve 52. Tümen kuvvetleri savaş deneyimi olan ve Rus kuvvetleri ile savaşta başarılı olan birliklerdi. Bu birliklerin Irak Cephesi'ne kaydırılması ile 3. Ordunun moral ve motivasyonu da bozulmuştur.

Savaş sırasında lojistik masraflar oldukça artmıştır. Bu maksatla İstanbul Hükümeti resmi olarak Meclisi Mebusandan ileilmek üzere 4 Kasım 1915 tarihinde Almanya'dan iki milyon Osmanlı Lirası avans talep edilmesi

² Goltz Paşa, 4 Kasım 1915 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazmış olduğu yazıda: "... Kabiliyetli bir Alman Kurmay Başkanına sahip olan (3.Ordu) bu ordu benim emrime verildiği takdirde, bu görevini rahatlıkla yapabilir..." diyerek 3. Ordu Komutanlığına talip olduğunu söylemiştir. Bundan maksadı, Irak ve İran'daki Türk kuvvetlerini de emrine alıp birleşerek, İstanbul'dan emir almaya gerek kalmadan Alman nüfusunu arttırmayı hedefliyordu. Ancak Enver Paşa, Goltz Paşa'nın bu isteğini yerine getirmemiştir.

kararlaştırılmıştır (BOA, Belge No: 135, MV (Meclis-i Vükela), 199/92, Cilt 1. (2013): İstanbul, s. 238).

3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, Başkomutanlık Vekili Enver Paşa'ya yazdığı, 3 Aralık 1915 tarihli raporunda 9, 10 ve 11. kolordularının toplam mevcudunun 49.552 muharip birlikten olduğunu ve yaklaşık 300 kilometrelik bir hattı savunduğunu, bölgenin kış şartlarının ağır olduğunu, bazı yerlerde kar kalınlığının 3-4 metre olduğunu, eğitimin zayıf ve teçhizatın noksan olduğunu bildirmiştir (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2. 1. Kitap, s. 868). Bu rapor, Sarıkamış Muharebelerinden sonra kuvvetinin tamamına yakını kaybeden 3. Ordunun yeniden toparlanmakta olduğunu göstermektedir. Doğu (Kafkas) Cephesi'nin genişliği göz alındığında bu kadar büyük bir bölgenin toplam 200.000 civarında bir kuvvetle savunulması öngörülmele birlikte yukarıda zikredilen mevcut kuvvet ile bu vazifenin yerine getirilmesi çok zor görülmektedir.

İkinci Azap Muharebesi

Osmanlı yöneticileri, Rusların kış ayında ileri harekate geçeceklerini tahmin etmiyorlardı. Baharda veya yazın ileri harekate geçebileceklerini düşünüyorlardı. Bunun bir sebebi, Türk tarafı gibi Rusların da ağır kayıplar verdiğini bilmeleriydi. Ancak Ruslar, kış harekatı için önemli hazırlıklar yapmıştı. Özellikle, 3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa'nın İstanbul'da olmasını ve Kurmay Başkanı Felix Guze'nin hastalığından dolayı Almanya'da bulunduğu bir zamanı, komuta zafiyeti olarak değerlendirdiler (Çolak, 2014, s. 123). Mahmut Paşa İstanbul'da Enver Paşa'dan 3. Ordunun takviye edilmesi gerektiğini belirterek takviye kuvvetlerinin sevkini talep etmiş fakat, Enver Paşa, bunu kabul etmemiş ve gerektiğinde Sivas'a kadar çekilebileceğini söylemiştir (Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi; No: 4/3671, Kls. 2950, Dos. No: H.-32, F. 178-179.).

Sarıkamış Harekatı'ndan sonra genel taarruz için bir yıla yakın lojistik hazırlık yapan Rus kuvvetleri, 10 Ocak 1916 tarihinden itibaren taarruzlarına başlamayı planlamıştır. 11. Türk Kolordusunun karşında bulunan 1. Kafkas Rus Kolordusu 39. Piyade Tümenini Aras nehri güneyinde, 66. Piyade Tümenini Aras nehri kuzeyinde olmak üzere taarruz için tertiplenmiştir. Rus alay mevcutları yaklaşık 5.500 erden müteşekkil dolgun birliklerdir. Kuzey bölgemizde 10. Türk Kolordusu karşısından Karargahı Oltu'da konuşlu Rus 2. Türkistan Kolordusu, 43 piyade taburu, 21 süvari bölüğü, 66 top, 39.000 piyade tüfeğinden

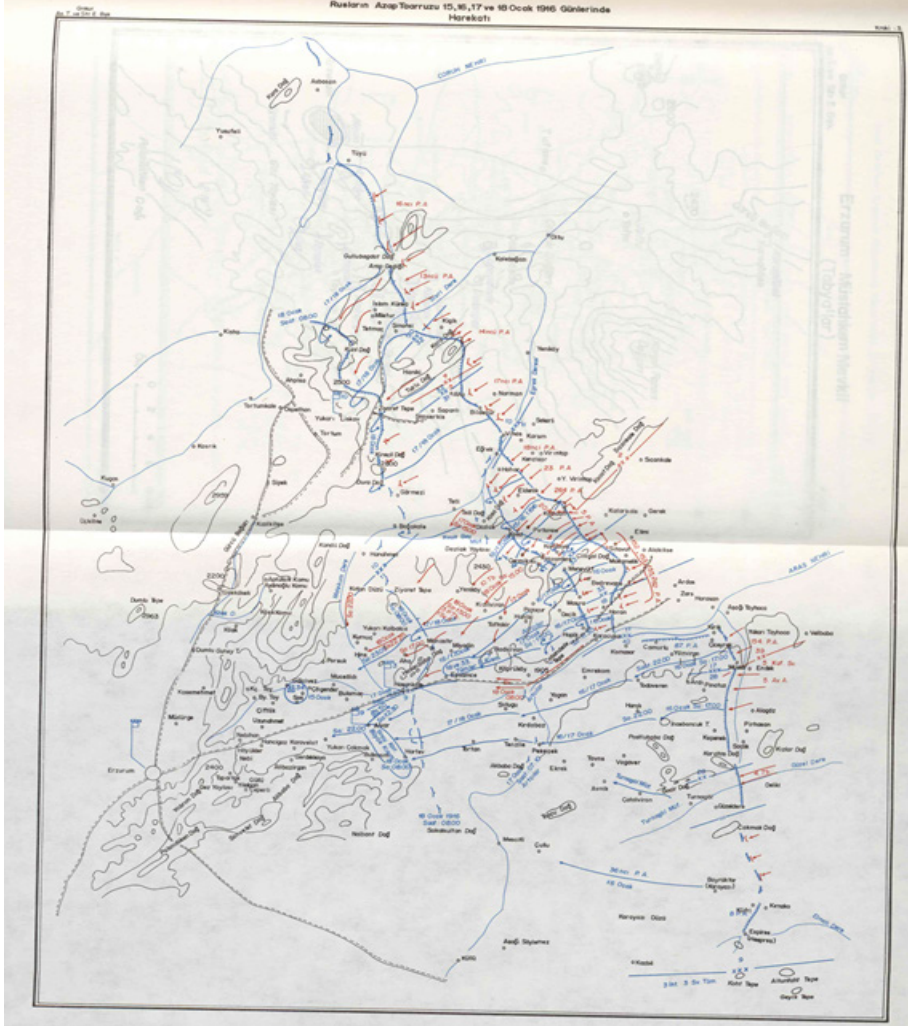

oluşuyordu (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 16-18).

Yudeniç, Türk ordusuna yarma harekatını ikişer gün arayla üç safhada gerçekleştirmeyi planlıyordu. 11 Ocak 1916 tarihinde yapılan Rus saldırılarını, Türklerin karşı taarruzları durdurmuştu. Ancak, Rus baskısı takviye kuvvetlerle günden güne arttı. 10. Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa, karşı taarruzlarla Rus kuvvetlerini geri atmayı kısmen başardı (Kurat, 1973, s. 289). Rus Kuvvetleri inatçı bir taarruzla 13 Ocak 1916 tarihinde Mirgemir Dağından Tortum Gölüne kadar bütün cephede tekrar Türk mevzilerine saldırdılar. Bu tarihte şiddetli kar fırtınaları devam ediyordu. Ruslar özellikle, taarruzun sıklet merkezi olarak 11. Kolordu bölgesine dikkat çekmek üzere taarruzlarına şiddetlendirdiler.

Harita 1

İkinci Azap Muharebeleri

(Kroki : 3, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları)

Yoğun kar fırtınası sebebiyle, 11. Kolorduya bağlı takviyeler zamanında birinci hat birliklerini takviye edemedi. Bazı kesimlerde Rus kuvvetleri on kat fazla kuvvetle taarruzlarına devam etti (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekati, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 25). Ancak kar fırtınası, Rus kuvvetlerini de etkilemiş ve inatçı bir

savunma direnci gösteren 11. Kolordunun savunması karşısında bekledikleri hedeflere ulaşamamışlardır.

8/9 Ocak 1916 tarihinde Gelibolu Yarımadası'nda İngilizlerin Seddülbahir bölgesindeki son birliklerinin cepheyi terk etmeleri, Çanakkale Cephesi'nde bulunan 16 adet Türk tümeninin serbest kalmasını sağlamıştır. Bu kuvvetlerin bir kısmı Avrupa'da Almanya, Avusturya-Macaristan kuvvetlerini takviye için Galiçya, Romanya ve Makedonya cephelerine planlanırken, bir bölümü de Doğu Cephesi'nde zor durumda olan 3. Orduya yardım etmek amacıyla Muş - Van bölgesine intikali planlamıştır (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918), Seri No: 3, s. 37). Bu maksatla Trakya'da görevlendiren ve aktif görevi olmayan 2. Ordu birlikleri Ahmet İzzet Paşa Komutasında Anadolu'ya gönderilmesine karar verilmiştir. Plana göre 2. Ordu demiryolu ile Ulukışla'ya gelecek, oradan da yaklaşık 1.000 kilometre mesafedeki Muş - Van bölgesine intikali sağlanacaktı. Böylece 3. Ordu, cephede Ruslarla meşgul olurken 2. Ordu onların sol kanadını çevirerek, Rus ordusunu güneyden tehdit edecekti (Çolak, 2014, s. 125). 2. Ordunun nakil planı başlangıçta trenle yapıldığı için, tren bir kolorduyu ancak bir ayda taşıyabiliyordu. Dört kolordu ancak dört ayda nakledilebilecekti. Tren ulaşımından sonra da bir ay karayolu düşünüldüğünde, bir Mart'ta başlayacak olan nakil sonucunda 2. Ordu Ağustos 1916 tarihinde ancak aktif hale gelebilecekti (Bayur, Cilt 3. 1994, s. 64); (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Irak - İran Cephesi (1914 -1918), (1979). Cilt 3. 1. Kısım, s. 784).

Rus kuvvetleri, Azap yarma hareketi sırasında sıklet merkezi stratejisini kullanmış ve bu maksatla 4/5 oranında kuvvetini Aras nehri kuzeyinde kullanmıştır. Ayrıca, Erzurum ve çevresinde 15 yıl konsolosluk yapan Perjevaski, top yolları ile stratejik yaklaşım yollarını Rus komuta heyetine bildirmiş ve Erzurum'un Tortum bölgesinden yani kuzeyden kuşatılarak ele geçirilmesi konusunda karargahı etkilemiştir (Çakmak, 2005, s. 115). Perjevaski'nin uzun yıllar bölgede görev yapması ve bölge hakkında ayrıntılı harita, nüfus ve askeri bilgi toplaması Rus Karargahına önemli katkılar sağlamıştır. Bunun aksine Sarıkamış Muharebeleri'nde Hafız Hakkı Paşa'nın elinde uygun harita ve bölge hakkında yeterli bilgi olmaması nedeniyle tümenlerini yanlış yollardan sevk etmesi büyük felaketlere yol açmıştır. Türk komuta heyeti, kışın bir Rus taarruzunu beklemiyordu. Sarıkamış bölgesinde Türk kuvvetlerinin başarısız kış taarruzundan sonra aynı şeyin Rus kuvvetlerinin başına gelebileceği daima iki taraf için de endişe kaynağı idi. Ancak, Rus

komutan Yudenich bir kış taarruzu ile Erzurum'u ele geçirme konusunda kararlıydı.

Bu maksatla, Rus 2. Türkistan Kolordusuna şaşırtıcı bir taarruz ile Türk ihtiyat birliklerinin kullanılması sağlanacak ve böylece Rus 1. Kolordusunun asıl taarruzuyla da hedefler ele geçirilecekti. Plana göre 2. Türkistan Kolordusu 9 Ocak 1916 tarihinde taarruzuna başladı ve iki gün sonra da yani 11 Ocak tarihinde Rus 2. Türkistan Kolordusu taarruzlarına devam etmiştir. 11-15 Ocak tarihleri arasında devam eden muharebeler sonunda 9. ve 10. Kolordularımız fazla zayıf vermeden direnmişler, ancak 11. Kolordunun kayıplarının artması nedeniyle daha fazla direnemeyerek ikinci savunma hattına çekilmek zorunda kalmıştır (Harita 1). 11. Kolorduya 10. Kolordudan 5 tabur takviye verilmesine rağmen Köprüköy hattına çekilmek zorunda kaldı (Çakmak, 2005, s. 115-117).

11. Kolordu bölgesinde bulunan Rus 1. Kafkas Kolordu birlikleri Karabiyik, Hızardere-Koşa üzerinden taarruzlarını şiddetlendirmiştir. 11. Kolordu fazla zayıf vermeye başlamıştır. 3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, 3. Ordunun selameti için daha fazla kayıp vermemek ve daha elverişli bir hatta savunmaya devam etmek üzere 11. Kolorduya 16 Ocak 1916 tarihinde Erzurum'un batısında bulunan ve daha önce hazırlanmış mevzilere çekilmesini emretmiştir (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 32).

3. Orduya Vekaleten Abdulkerim Paşa emir komuta ediyordu. Abdulkerim Paşa, tam zamanında çekilme emri vermişti, aksi halde elimizdeki kuvvetler çok büyük zayıf verecekti. Nitekim, bu geri çekilme emrine rağmen artçı kuvvetlerimizden 1000 askerimiz, beş alay kuvvetinde Rus Sibiry Kazak Tugayı kuvvetleri karşısında esir düştü (Çakmak, 2005, s. 117). 19 Ocak tarihinde Hasankale düştü ve Rus birlikleri Korucuk köyüne kadar ilerledi. 19 Ocak 1916 tarihinde Rus Kazak Tümenleri Hasankale'yi şiddetli taarruz neticesinde ele geçirdi (Kurat, 1994, s. 289). Böylece, Erzurum yolundaki savunma hatlarının önemli bir bölümü yarılmış oldu.

Ocak 1916 tarihinde Kafkas ve Galiçya'da Rus taarruzları ile Selanik bölgesine İtalyan'ın kuvvet kaydırması ve bu bölgelere İngiliz ve Fransız kuvvetlerin eş zamanlı olarak kuvvet yığılması hususunu Bern Elçimiz, aldığı istihbaratı yorumlayarak İstanbul'a bildirmiş ve bu girişimlerin Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki fiziki irtibatı ortadan kaldırma yönünde bir girişim olduğunu bildirmiştir (BOA, Belge No: 149, HR. SYS (Hariciye Siyasi), 2111/9-9, Cilt 1. (2013): İstanbul, s. 262).

Ocak ayı içerisinde Rus taarruzları neticesinde esirler dahil olmak üzere 45.000 olan muharip gücümüzün yarısına yakın bir rakam olan 22.000 kaybımız oldu. Kayıplarımızın ekseriyeti yaralı, şehit ve donma vakalarından meydana geliyordu. Rus kuvvetlerinin kaybına gelince kış teçhizatlarının daha iyi durumda olmasına rağmen 18.000 civarında gerçekleşti (Çakmak, 2005, s. 118).

Erzurum'un İşgali (16 Şubat 1916)

Erzurum şehri, Roma ve Bizans döneminden beri Theodosiopolis adıyla bilinmekte ve müstahkem bir mevkiye sahipti. 1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kars işgal edilmiş ve bu maksatla, Erzurum'a Aziziye tabyası, Mecidiye tabyası, Ahali tabyası, Kiremitli tabyası ve Nişan tabyası inşa edilmiştir. 1877-1878 Harbi'nden sonra ikinci hat tabyalar yapılarak Erzurum daha kuvvetli mevki haline getirilmiştir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Alaca dağından çekildikten sonra, Deveboynu'nda muharebe yapmış, asker paniğe kapılmış ve Ruslar gece vakti baskın sonucunda Aziziye tabyasına girmiştir. Ancak, Erzurum halkının yardımıyla bu tabya geri alınmıştır. Böylece bu eski tabya, Erzurum kurtarılmasında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Palandöken'e de iki tabya daha yapılmış ve sonuncu tabya olarak Çobandede tahkimatı olmuştur. Dolangez, Uzun Ahmet, Höyükler hattı tahkim edilmiştir. Tabyalarda tamamı eski olmak üzere 265 top vardı. (Karal, 2011, Cilt 9. s. 484). Bu toplar savunmayı destekleyecek olan modern silahlar değildi. 1914'ten sonra takviye olarak önemli bir mevzi savunması hazırlanmamış, silah cephanesi ve personel savunma için yetersiz kalmıştı (Karal, 2011, Cilt 9. s. 484). Osmanlı ordusunun kış savunmasına ciddi bir hazırlığı bulunmuyordu.

Rus General Varobyef birlikleri ile Türk 9. ve 11. Kolordu birlikleri Erzurum hazırlanmış mevzilerinin doğusunda temasa geçti. Erzurum'u savunan üç kolordumuzun mevcudu 26.641 olarak raporlandı (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 58, 64). Rusların Türk askeri kaçarak geri çekildiklerine dair kasıtlı bilgi yaymasından rahatsız olan Enver Paşa, 9 Şubat 1916 tarihinde Hariciye Nezaretine ve elçiliklere resmi bir yazı göndererek durumun gerçeği yansıtmadığını ve Türk birliklerinin düşmana ağır zayıflar verdirerek düzenli bir şekilde çekildiklerini bildirmiştir (BOA, Belge No: 152, HR. SYS, 2103/12-1-2, Cilt 1. (2013): İstanbul, s. 266-267).

Rus ordusunun mühimmat stokları hemen hemen tükenme noktasına gelmişti. Çanakkale boğazının büyük fedakarlıklarla kapalı tutulması İngiliz ve Fransız

yardımlarının gelmesini engellemiştir. Kafkas Orduları Başkomutanı Grandük Nikola Nikolayeviç, lojistik desteğin çok kısıtlı olduğu böyle bir durumda kışın ortasına bir kış taarruzunun yapılmasına olumlu bakmıyordu. Ancak Yudenic, bütün sorumluluğu üzerine alarak, Türk siperlerine yaptığı başarılı taarruzları devam ettirmek istediğini ve bu şekilde Erzurum'u ele geçirebilecekleri konusunda Grandük'ü ikna etmeyi başardı. Ardından karargahı ile savaşı yakından idare etmek üzere Hasankale'ye intikal etti (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 87, 90). Türk birliklerinin kuvveti 29.500 piyade, 112 seyyar top, 39 makineli tüfekten oluşuyordu, günlük birliklerle beraber bu sayı 39.000 bine ulaşmıştı. Buna karşılık Rus piyade kuvveti 120.000 civarındaydı. Ayrıca Kars'tan getirilen 34 ağır top ile birlikte toplam 263 topları vardı.

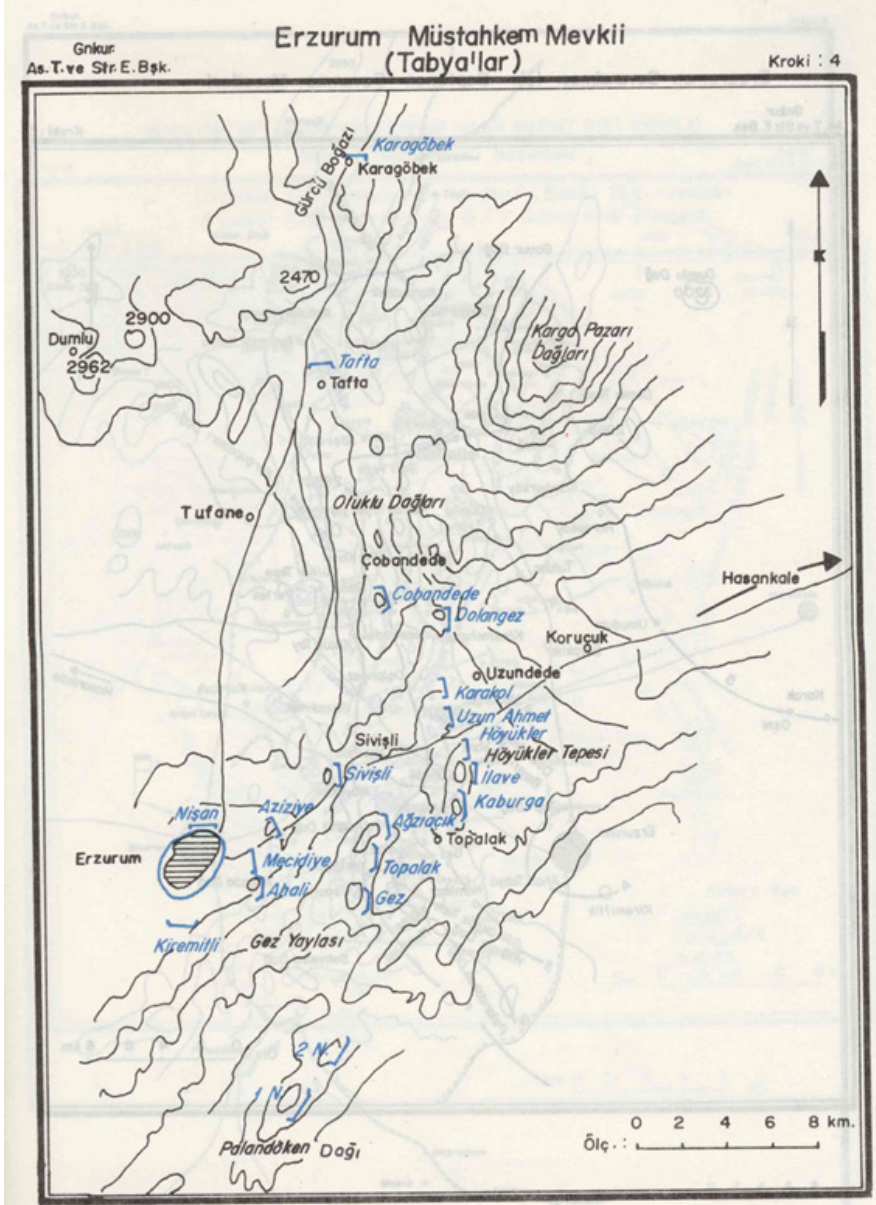
Ruslar Erzurum mevzilerine taarruzu 11 Şubat 1916 tarihinde planlamıştır. 3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, durumun hassasiyetini Enver Paşa'ya şu raporla bildirmiştir (**Harita -2**):

“Ruslar, Tortum muntikasından, Gâvur dağı geçitlerinden ve daha batıdan Koçot Boğazı ve Çoruh vadisinden veya güneyden, Hınıs - Altunan - Ilıca ve Altunan - Mamahatun (Tercan) istikametlerinden Erzurum gerisine bir harekâta giriştiklerinde, müstahkem mevki topçusu taşınamayacağından, 3. Ordu'nun topçu üstünlüğü bir değer taşımayacağı gibi, Erzurum hazırlanmış mevzii cephesindeki birliklerimiz derme çatma, eğitimi ve disiplin zayıf olduğundan, Erzurum hazırlanmış mevzi gerisine yönelen Rus kuvvetlerine taarruzla karşılık vermek imkansızdır.” (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 87, 90).

Mahmut Kamil Paşa bu değerlendirmesi yerindedir. Çünkü Erzurum savunma hattı doğuda kaldığından düşmanın Erzurum'un batısına sarkması sonucunda buradaki birlikler kuşatılarak ya teslim olmak zorunda bırakılacak veya imha edilecektir.

Harita 2

Erzurum Müstahkem Mevki (Tabya'lar)

(Kroki : 4, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları)

Rus birlikleri, 11 Şubat öğleden sonra ağır topçu ateşiyle Dolangez, Çobandede bölgesini ateş altına almıştır. Saat 20.00'de taarruz Dolangez bölgesine hucümla başlamıştır. Benzer bir şekilde 1877-1878 Harbi'nde Aziziye tabyasını alıp, sonra Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın karşı taarruzları ile burayı terk eden 53. Rus Alayı, bu sefer aynı bölgede görevlendirilmiş ve sekiz defa Dolangez bölgesine yapılan Türk karşı taarruzlarına rağmen, Rus Alayının mevcudu 300 askere kadar düşmüş fakat, sabaha kadar direnerek savunmasına sürdürmüştür (Çakmak, 2005, s. 123). Rus saldırıları 9, 10 ve 11. Kolordu cephesinde üç gün devam etti. Erzurum'un doğu ve güney bölgelerindeki 9. ve 11. Kolordu birliklerinde Rus saldırıları durdurulurken, Rus birliklerinin Gürcistan Boğazı'ndan ve Erzurum'un kuzeyindeki 10. Kolordu Cephesi'nin batısındaki saldırıları daha şiddetli hale geldi.

12 Şubat 1916 tarihinde kuzeyde 10. Kolordu bölgesinde Türk kuvvetleri, Karagöbek'te bulunan Rus cephaneliğini havaya uçurmuşlar ve ardından Hınıs, Tafta ve Dumlu'nun kuzey hattına çekilmişlerdir. Kargapazarı'na sevk edilen birliklerimiz ile Rus kuvvetleri arasında çetin muharebeler yaşanmıştır. Rus birlikleri, ince bir patikadan sevk edildiklerinden yeteri kadar araziyi kullanamıyorlardı. Bu durumda bir taraftan geri dönmek zorunda kaldıkları için bu gidiş geliş esnasında birçok askerleri donarak ölmekteydi (Çakmak, 2005, s. 123). Erzurum'un doğu istikametinde ileri karakol durumunda bulunan Uzunahmet tabyasını Rus topçusu, gecedan itibaren ateş altına almıştır. 04.30'da başlayan topçu ateşi saat 06.00'ya kadar devam etmiştir. Osmanlı topçusunun etkili karşı atışları ve 53. Piyade Alayının süngü hücumu ile Ruslar ağır zayıat vererek, Çiftlik istikametinde çekilmişlerdir. (ATASE Arşivi; No: 4/3671, Kls. 2950, Dos. No: H.-34, F. 156).

14 Şubat tarihinde Rus birlikleri bütün cephe boyunca taarruzlarına devam ettiler. Rus 2. Türkistan Kolordusu bu taarruzlar neticesinde, Tafta'yı aldılar, zaten Tafta Türkler tarafından terk edilmişti. Çobandede ve Palandöken cephelerinde Rusların bu tarihteki kayıpları oldukça fazlaydı (Çakmak, 2005, s. 124). 10. Kolordu'nun savunması zora girmiş ve ihtiyat kuvveti kalmamıştır. Savunma gücü neredeyse hiç olmayan 10. Kolordu'nun varlığını sürdürmesi, savunmanın devam etmesi durumunda güneye veya hatta batıya itilmesi kesindir. Bu şartlarda Ruslar, Erzurum - Ilıca yolunu ele geçirmesi durumunda, 9. ve 11. Kolordu'nun geri çekilme yolu kesilecek ve bu iki birlik mutlaka Erzurum Kalesi'ne çekilmek zorunda kalacaktır (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s.107).

Mahmut Kamil Paşa, 14 şubat tarihinde Halep'te bulunan Enver Paşa'ya bir telgraf çekerek birliklerini Erzurum'un 14 km kadar batısında bulunan Pulur Deresi batı sırtları - Ilıca - Norşin hattına çekeceğini bildirdi (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s.108).

Rus piyade alayları, 15 Şubat 1916 tarihinde 9. Kolordu birliklerinin bulunduğu Höyükler hattında taarruzlarına devam etti³ (Guze (Alman Yarbay), 2007, s. 69). 9. Kolordu, bölgesini saat 16.00'ya kadar savunmaya devam etti. Ancak, ağır zayıat vermeleri sebebiyle, bölgedeki ağır toplarını tahrip ederek Toparlık tabyaya çekilmek zorunda kaldı. 11. Kolordu artçıları da Uzunahmet tabyada savunmaya devam etti. Ancak 9. Kolordunun çekilmesi üzerine yan tarafı açıldığı için ve Çobandede tabyasının Rusların eline geçmesi sebebiyle, savunma hattının insicamı bozuldu ve bu birlikler de Sivişli tabyaya çekilmek zorunda kaldı (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, 1993, Cilt 2 / 2, 2. s. 111). Sarıkamış Harekatı'ndan bir kaç ay önce 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, büyük bir öngörü ile 3. Ordunun zayıat vermeden bu hatta yani Höyükler hattına çekilmesini ve Türk Ordusunun baharla birlikte Rus kuvvetlerine taarruzunu Enver Paşa'ya teklif etmişti. Ancak, Enver Paşa durumun ciddiyetini kavrayamamış ve Hasan İzzet Paşa'yı korkaklıkla suçlamış ve kışın ortasında taarruza geçerek büyük kayıplarla 3. Ordunun felaketine sebep olmuştu. İki yıl sonra Osmanlı kuvvetleri aynı savunma mevzilerine çekilmek zorunda kalmış ancak, elindeki kuvvetleri tasarruf edememiştir.

Rus birliklerinin doğudan ve kuzeyden devam eden taarruzları neticesinde 16 Şubat 1916 tarihinde Ruslar Erzurum'u işgal ettiler (Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı ATASE Yayınları, Şehir ve Kasabaların Harp Bölgeleri, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri (1911-1922), 1977, s. 25). 1. Kafkas kolordusuna ait bir Kazak bölüğü Erzurum'a girdi. Rus Kolordusu Kars kapısından girerken, Türk birlikleri Trabzon kapısından çıkmaktaydı. Abdülkerim Paşa, artçı komutanı olarak tayin edilmiş ve bunun neticesinde ellerine geçmesin diye cephaneye ve binalara ateşe verilmişti. Erzurum'da bir günden fazla patlamalar devam etmiş, tabyalar tahrip edilmiştir. 250 civarında ağır hasta geri götürülemedi. Fevzi Çakmak Paşa'nın değerlendirmesine göre, Erzurum'un kuzeyi tahkim edilmiş olsaydı, Rus birlikleri bu neticeyi alamayacaktı (Çakmak, 2005, S. 124). Böylece Erzurum 1829,

³ Erzurum Höyükler bölgesindeki savunmada 9 cm çapında Alman Krupp topları kullanılmıştır. Bu topların etkin atışı ile 9. ve 11. Kolordular savunmada tutunurken kuzeyde 10. Kolordu bölgesinde Rus taarruzları ilerlemiştir.

1878 (kısmen) ve 1916 Şubat ayında Rusların eline üçüncü defa geçmiş oluyordu (Kurat, 1973, s. 290).

3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, mevcut durumu Enver Paşa'ya anlatabilmek için şu dikkatli ifadeleri kullandı: *"Ruslar, çok üstün kuvvetlerle kuşatıcı taarruza geçerek 10. Kolordu'yu perişan bir halde çekilmeye mecbur ettiler. Kolordu, birbirine çok yakın savunma mevzilerini işgal için toparlanma olanağını bulamadı. 9 ve 11. Kolorduların 3 ve 4. savunma mevzilerine çekilerek savunmaya devamları, bu kolorduların Erzurum'a kapanmasına ve çok acı bir durumla sonuçlanmasına neden olurdu."* (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, 1993, Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 120).

Erzurum'da kalan bütün askeri malzeme düşman eline geçmemesi için tahrip edilmiştir. 3. Ordu Erzurum'un batısından arazinin savunma için Aşkale'den daha uygun olmasını gerekçe göstererek Cibice hattında savunmaya karar almış ve burada birliklerini yeniden tertip ve tanzim etmek için büyük çaba sarf etmiştir (ATASE Arşivi; No: 4/3671, Kls. 2950, Dos. No: H.-36, F. 1-58). Enver Paşa, Erzurum'un düşmesinden sonra Rus basınında çıkan ve seksen bin esir ve bin adet top teslim aldık şeklindeki yayınlarının gerçeği yansıtmadığını, Erzurum'un savunma için müstahkem olmayıp açık bir şehir olduğunu ve Türk birliklerinin az bir zayıyla batıdaki savunma hatlarına çekildiklerini 28 Şubat 1916 tarihinde Hariciye Nezareti vasıtasıyla elçiliklere bildirmiştir (BOA, Belge No: 157, HR. SYS, 2111/12-2-3, Cilt 1, 2013, s. 276-277).

Fevzi Çakmak Paşa'nın değerlendirmesine göre Mahmut Kamil Paşa'nın vermiş olduğu Erzurum'u tahliye kararı doğrudur. Kuzey bölgesinde iki Rus Kolordusunun Erzurum'u kuşatması ve ardından 9 ve 11. Kolorduların doğuda savunmaya devam etmesi durumunda bütün 3. Ordunun esir düşmesi ihtimali kuvvetle muhtemel olduğundan ve ayrıca Enver Paşa'nın da İstanbul'da Mahmut Kamil Paşa ile görüşmeleri sırasında "Ruslar sıkıştırılırsa Sivas'a kadar çekilebilirsin" diye izin vermesi üzerine Erzurum şehrinin boşaltılması kararlaştırılmıştır (Çakmak, 2005, s. 125). Ermenilerin yağma ve halka tecavüzleri akla hayale gelmeyecek bir şekilde devam etti (Demirel, 1996, s. 72); (Bkz. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliamlar Fotoğraflar, ATASE Yayını, 2000)

Rusların Erzurum'u olmasından sonra Türk birliklerini takip harekatı 23 Şubat 1916 tarihine kadar devam etmiştir. Kuzeyden ilerleyen Rus Plaston Tugayı 23 Şubat'ta İspir'i almış, 39. Rus Tümeni Trabzon ana yolundan ilerlemekte, 22 Şubat 1916 tarihinde 156. Rus Alayı

Yeniköy'ü, 155. Alay da Aşkale'yi aldıktan sonra takip hareketına son vermiştir. 155. Rus Alayının takip sırasında 600 askeri donmuştur. Rus birlikleri Erzurum taarruzları ile eşzamanlı olarak 2. Ordu bölgesinde de taarruzlarını sürdürmüş ve 17 Şubat 1916 tarihinde Muş'u işgal etmişlerdir (Çakmak, 2005, s. 126, 129). Böylece, Şubat ayı sonuna kadar Erzurum, İspir, Aşkale, Muş ve Bitlis ve İran'da Kirmanşah gibi önemli şehirler Rus birliklerinin eline geçmiş oluyordu.

3. Ordu birliklerinin Aşkale mevzilerine çekilmesini haber alan Enver Paşa, 3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa'ya bir telgraf çekerek, Çanakkale Cephesi'nde en olumsuz arazide bile Osmanlı askerinin dirayetle topraklarını savunduklarını, aynı dirayetle Rus ilerlemesinin Aşkale savunma mevzilerinde gerçekleşmesini Mahmut Kamil Paşa'dan beklediğini ifade etmiştir (ATASE Arşivi; No: 4/3671, Kls. 2950, Dos. No: H.-36, F. 1-24). Erzurum'un düşmesi ile beraber 3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, bunu gurur meselesi yaparak görevinden istifa etmiştir. Onun yerine 2. Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa 3. Ordu Komutanlığına atandı (Çolak, age, s. 124). Bu iki muharebe dikkate alındığında Türk zayıtı; Azap Muharebesi'nde 22.000, Erzurum Muharebesinde 9.000, çekilmede 4.500 kadar zayıt dahil edildiğinde toplam 35.500 olmuştur. Hastanelerde yatan 8.000 - 10.000 hasta ve yaralı, bu toplama dahil değildir (Çakmak, age, s. 131). Ruslar toplamda 40.000 kadar zayıt vermişlerdir. Rus birliklerinin insan kaynakları Türk ordusuna göre çok fazla olduğundan, bu kadar fazla zayıt Rus ordusunun hareketını olumsuz etkilememiştir.

Erzurum kale ile çevrili bir şehir olmamasına rağmen Rus kuvvetleri şehri parça parça yaptıkları muharebelerle ancak bir ay gibi zaman zarfında ve Türk kuvvetleri Aşkale istikametinde çekilmesine müteakip işgal edebilmiştir. Enver Paşa'nın talimatı ile Erzurum'un işgali çok gizli tutulmuştur. Liman von Sanders Paşa'ya göre bu olay Padişah'tan bile bir kaç ay gizlenmiştir. Ruslar, bu zaferlerini aldıkları silah ve esir sayılarını propaganda amacıyla abartılı rakamlarla kendi basınlarında duyurmaya çalışmıştır (Bayur, 1991, Cilt 3. s. 63). Böyle yaparak Türk Ordusunun ve halkının moralini bozmaya, panikle hareket ederek, teslim etmeye çalışıyorlardı.

Artçı Komutanı Abdulkerim Paşa, Erzurum'un düşmesinden sonra, Rus birlikleri ile arasına mesafe koymak üzere 25 Şubat 1916 tarihinde karargahını Mamahatun (Tercan)'a kurmuştur. 14 Mart 1916 tarihinden itibaren Tuzla vadisinden taarruzlarına başlayan Rusların durdurulması için, 9. Kolordu Mamahatun güneyinde bulunan Seki

bölgesine sevk edildi. 10. Kolordu 1700 kişilik kuvveti ile buldukları mevzileri savunmaya devam etti. 9. Kolordunun geleceğini haber alan Rus karargahı iki alayını kuzeye sevk etti. (İlter, 2007, s. 97). Rus birlikleri, yaptıkları taarruz neticesinde 15 Mart'ta Mamahatun'u işgal ettiler. 9. Kolordu Höbek dağında, 10. Kolordu Cebice'de, 11. Kolordu Fırat nehrinin batısında bulunan Kötür köprüsü kuzeyinde tertiplendiler. Abdulkerim Paşa, geri çekilme esnasında attan düşmesi sonunda, omzundan yaralanmış ve yerine Galatalı Şevket Bey, artçı komutanı olarak görevlendirilmiştir (Çakmak, 2005, s. 147).

8 Mart 1916 tarihinde Rus birlikleri, sahil şehri olan Rize'yi işgal ettiler. İç kısımlara ilerleme başladığında Rus donanmasının sahildeki birlikleri destekleme imkanları ortadan kalktığından takip hareketi da takviye almak maksadıyla durdurulmuştur. Mareşal Fevzi Çakmak'a göre:

“Erzurum’u almakla tasarlanan Rus hareket planının 1. safhası başarılmıştır. Rusların bundan sonraki planı, bir ay kadar devam eden kış harbi sonunda Rus ordusunda husule gelen insan ve malzeme zayıflatmanın ikmalini yapmak, istirahat etmek, yaklaşık 1916 Mart ayı ortasından itibaren batıdan 3. Türk Ordusu’na takviye birlikleri geldikçe onları parça parça mağlup etme olanağı kazanmak, siyasi ve stratejik önemi bulunan Erzurum’u batıya karşı bir “hazırlanmış mevzi” durumuna getirmek, cepheyi düzeltmek, Türk ordusunun önemli bir ikmal üssü olan Trabzon’u ele geçirmektir.” (Birinci Dünya Harbi’nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s.147).

Rusların Bayburt üzerinden Suşehrini ele geçirmesi halinde, Erzincan’da bulunan 3. Ordunun tehlikeye gireceğini değerlendiren Türk komuta heyeti, Erzincan’a gelmesi planlanan 5. Kolorduyu Bayburt istikametine sevk etmeye karar vermiştir. 30. Alay ileri yanaşmışken ve 28. Alay intikal halindeyken Rus birlikleri taarruz ederek 22 Mart’ta Danzut’u ele geçirdiler. Buna karşılık Çoruh’un güneyinde taarruz eden Rus 16. Türkistan Alayının girişimleri engellendi. 25 Mart’ta Çanakkale’de savaş tecrübesi kazanmış olan 30. Alayın 2. Taburu mevzilerimize giren Rus birliklerini karşı taarruzlarla 31 şehit vererek geri atmaya başladılar. Ancak, takviye kuvvetleri alan Ruslar, 26 Mart’ta Of’u işgal ettiler. Çoruh ve Masat vadisinde yer alan Kaledere tepesi Çoruh cephesinin en kritik arazisi olarak değerlendiriliyordu. 31 Mart’ta taarruz geçen Rus 2. Türkistan Kolordusu 10 günlük bir taarruz

neticesinde başarılı olamamıştır (Çakmak, 2005, S. 171).

Enver Paşa, 19 Mart 1916 tarihinde Trakya'da bulunan 2. Ordu Komutanlığına vermiş olduğu yazılı emirde: "Ülkeyi düşmandan kurtarmak için 2. Ordunun Diyarbakır ve daha doğusundan Erzurum ve kuzeyindeki Rusların yan ve gerilerine taarruz etmek üzere sevkini tasarlıyorum. Bunun için 3. Ordunun güney tarafındaki birlikler de 2. Ordu emrine verilecektir. 2. Ordunun nakline 14. Tümenin 4. Orduya nakli bittikten sonra yaklaşık olarak 14 Nisan 1916'da başlanacaktır." Bu emre karşılık 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa cevaben görüş ve tekliflerini sıraladıktan sonra 3. ve 2. Ordu birliklerinin aynı cephede birlikte yapacakları muharebelerde kuvvetli bir işbirliği ve koordinasyon için tek bir komutada birleşmesini teklif etmiştir. Ahmet İzzet Paşa, birliklerini Mayıs ortalarında toparlamayı planlıyordu (Çakmak, 2005, S. 136, 138).

Mart 1916 tarihinde 3. Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa Ordusunu üç bölgeye ayırdı: (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 162-163).

1. Mıntıka: Komutanı 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa
2. mıntıka Komutanı; 10. Kolordu Komutanı Yusuf Ziya Paşa
3. Mıntıka : Komutanı 5. Kolordu Komutanı Fevzi Paşa (Çakmak)⁴

Kop Muharebeleri

Rus birlikleri, Bayburt'a doğru bir taarruz girişiminde bulundu. Bu bölgede 15 gün süre ile çarpışmalar devam etti. Türk kuvvetlerinin direnmesi neticesinde bu bölgede Rus taarruzları durduruldu. Rize'nin düşmesi ve 28. Alayın Trabzon gerisine, Mamahatun'un düşmesi ile 29. Alay Erzincan'a, 30. Alay Bayburt bölgesine sevk edildi. Türk askerinin ve komuta heyetinin büyük gayretleri ile Rus birlikleri Hortokop – Çoruh - Kop hattında durduruldu (Çakmak, 2005, S. 148-149).

Kritik arazi kesimi olan Bayburt şehri Trabzon – Erzurum ikmal yolu üzerinde bulunmaktaydı. Burasının Rusların eline düşmesi durumunda, 3. Ordunun asıl birlikleri tehlikeye düşecekti. Bu maksatla, 10. Piyade Tümeni Komutanı olan Albay Selahattin (Adil) Bey, Çoruh Müfrezesi ile 10. Piyade Tümeni'nden gönderilen birliklere

⁴ Fevzi Çakmak Paşa 20 Mart 1916 tarihinde Bayburt'a gelerek karargahını burada kurmuştur.

emir ve komuta etmek üzere Bayburt'a intikali emredildi (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 166).

14 Nisan'dan itibaren Rus birlikleri iki zırhlı ve beş muhrip gemi ile taarruzlarına devam etmesi sonucunda Ahu dağı işgal edildi ve Türk birlikleri Yanbolu Deresine çekilmek zorunda kaldı. Ruslar, taarruzlarına Kop cephesinde de devam ettiler. Kop Çoruh Müfrezesinin 1. Alayı ile Tavusker mültecilerinden mürekkep bir birlik tarafından savunulmaktaydı. Kop'un ilerisinde yer alan Aktaş mevkiinin Ruslar tarafından ele geçirilmesi ile Türk askeri 2600 rakımlı tepe ile Kop geçidi hattına çekilmek zorunda kaldı (Çakmak, 2005, s. 175).

8 Nisan 1916 tarihinde Tuğgeneralliğe terfi eden Mustafa Kemal Paşa, 16 Nisan'da 16. Kolordu birliklerine verdiği emirde, Mutki bölgesinde ilerlemeye çalışan düşman kuvvetlerinin geri atılarak Muş – Bitlis ovasının emniyet altına alınmasını emretmiştir (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918), s. 53-54). Kulp geçidi, Bitlis Boğazından sonra Muş Ovasından Diyarbakır'a giden yolar üzerinde stratejik öneme sahip bir geçittir. Bu maksatla, 6 Mayıs günü erken saatlerde Rus kuvvetleri, bir tuğay çapında kuvvetle Kulp geçidine taarruza geçti. Ancak, akşam 18.00'e kadar süren muharebeler neticesinde önemli kayıplar vererek çekilmek zorunda kaldılar. Bu bölgede görev yapan 5. Tümeğe bağlı 17. Alay görevini en iyi şekilde yapmış Kulp geçidi emniyet altına alınmıştır (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918), s. 72). Ruslar yine propaganda yaparak Bitlis'in alındığını basın yolu ile kamuoyuna duyurması üzerine Enver Paşa, bu yanlış haberi tekdiz ederek Bitlis'in düşmediğini haberlerin asılsız olduğunu Hariciye Nezaretine bildirmiştir (BOA, Belge No: 173, HR. SYS, 2112/7-6, Cilt 1. (2013): İstanbul, s. 313).

2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, 3. Ordunun Tercan ve Trabzon istikametinde intikalini tamamlayamayan 2. Ordu birliklerinin toparlanmasına imkan sağlamadan tek başına kendi kuvvetlerini yıpratmak şeklinde taarruz etmesini arzu etmiyordu. Ahmet İzzet Paşa, düşüncesinde haklıydı. Kuvvet üstünlüğü sağlamadan yapılan taarruzlar hedeflerin ele geçmesini sonuçsuz bıraktığı gibi, eldeki kuvvetlerin de erimesini ve tekrar toparlanmasını imkansız kılmaktaydı.

14 Nisan 1916 tarihinden itibaren Ruslar bütün cephede taarruzlarını

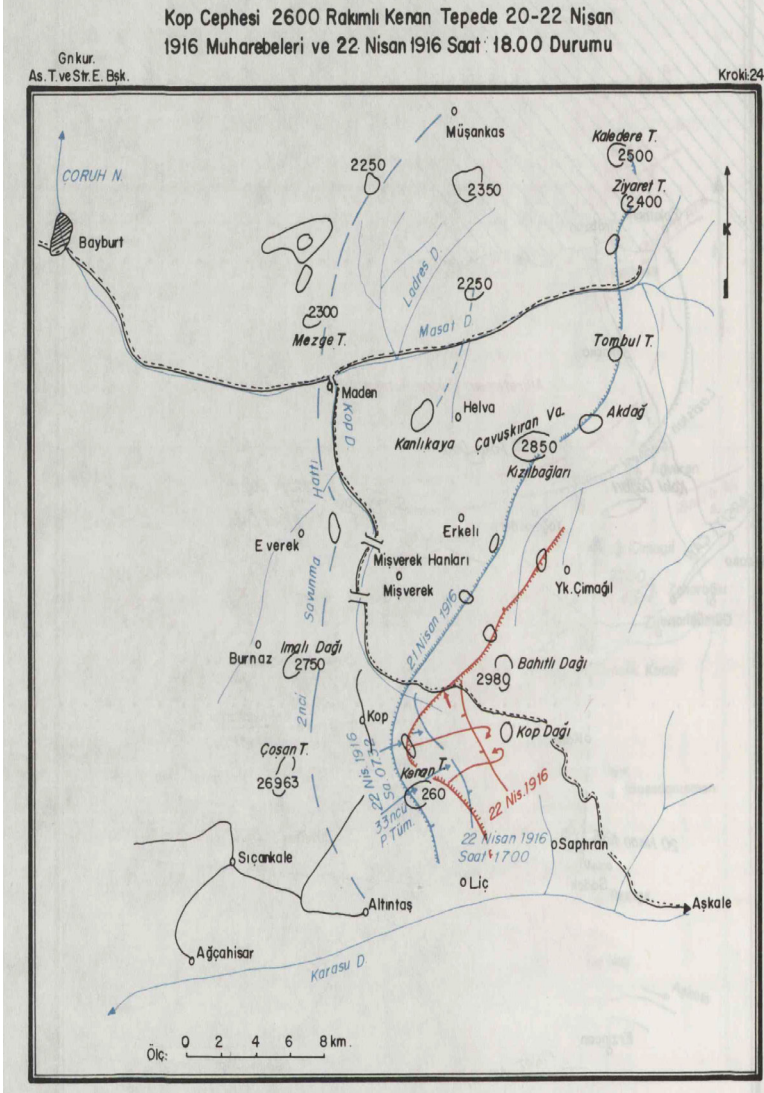
geliştirmeye başladı. Rus 153. Alayı, Kop bölgesine şiddetli bir taarruz başlatmış ve 89. Türk Alayının bağlı taburu buradan atarak, 2600 rakımlı tepeyi ele geçirmiş, ancak Kop geçidine yaptıkları taarruz geri püskürtülmüştür. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, gece vakti 33. Tümeni Altıntaş mevkiine intikal emrini vermiştir. Bu tümenin intikali ile Çoruh cephesinde Ruslar 150 ölü bırakarak, taarruzlarına ara vermek zorunda kaldılar. Rus birlikleri takviye alarak, 16-18 Nisan 1916 tarihlerinde üç defa Kop geçidine taarruz ettikten sonra önce Kop geçidini ve 18 Nisan tarihinde de Trabzon'u ele geçirdiler (Harita-3). Kop cephesinde 30. Tümen Komutanı Bahattin Bey komutayı devraldı (Çakmak, 2005, s. 176).

3. Mıntıka Komutanı Fevzi Çakmak Paşa, kendi sorumluluk alanını 19 Nisan 1916'da üç cephe komutanlığına ayırdı; Kop Cephesi, Çoruh Cephesi, Lazistan Cephesi. Rus kuvvetleri üç yönden taarruzlarını geliştirerek Bayburt'u almak istiyorlardı. Kop cephesine 20-21 Nisan 1916 tarihlerinde taarruz eden Rus birlikleri, 33. Tümenin karşı taarruzları ile geri atılmış ve Rus birlikleri, ancak 2600 rakımlı tepenin doğu kısmında tutunabilmişlerdir. 22 Nisan'da Rus birlikleri, 2600 rakımlı tepeyi almak üzere tekrar kanlı bir savaş girişti. 25 Nisan'a kadar devam eden Kop savaşlarında Ruslar, 500 ölü vermelerine rağmen hedeflerine ulaşamadılar. Bayburt'un yakından savunulması için Elmeşka, Mezke, Kızılkürtüs savunma hattının inşasına başlandı. Rus birlikleri üç haftadan beri devam eden taarruzlar neticesinde bitkin bir hale gelmişlerdi. 6 Mayıs 1916 tarihinde Türk kuvvetlerinden hazırlanan bir baskın kolu ile Kop – Bahtlı arasından geçerek Bahtlı dağındaki Drujin taburuna baskın gerçekleştirdi. Bu Rus taburunun büyük kısmı imha edildi ve geri kalanları esir alındı. Ruslar, öcünü almak için Akdağ, Tombul tepeye taarruz ettilerse de çok kayıp vererek çekilmek zorunda kaldılar (Çakmak, 2005, s. 178).

Ruslara karşı çetin muharebelerin devam ettiği sırada, Irak Cephesi'nden sevindirici bir haber 29 Nisan 1916 tarihinde gelmiş ve yaklaşık beş aydan beri devam eden Kutül-Amare Muharebelerinde İngiliz askerleri ve Hintli askerlerinden oluşan beşi general, 500 subay ve 13.000 askerin teslim alındığı haberi, İstanbul'a ve Cephe komutanlarına duyurulmuştur (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları No: 143, Arşiv Belgelerine Göre Kutül Amare Zaferi, DH. KMS (Dahiliye Nezareti Kalem Mahsusa Evrakı) 38/18-2, 2016, s. 131).

Harita 3

Kop Muharebeleri

(Kroki : 24, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları)

Fevzi Çakmak Paşa, kendi sorumluluğunda bulunan ve yaklaşık bir ay kadar süren yoğun Kop Cephesi muharebelerini üç safhaya ayırarak özetle aşağıdaki değerlendirmeleri yapmıştır: (Çakmak, 2005, s. 182-183).

1. Türk kuvvetlerinin henüz intikallerini tamamlamadığı ve takviye edilmediği bir dönemde Rus birlikleri bundan istifade ederek Kop ve Kenan tepesi ele geçirmiş ve Trabzon'u da işgal etmişlerdir. Maçka'yı ele geçirdikten sonra işgal ettikleri alanı genişletmek için Hortokop'a taarruz eden Rus kuvvetleri, 20-23 Nisan tarihleri arasında şiddetli karşı taarruzlarla tamamen püskürtülmüştür. Bu sırada, Çanakkale Savaşları'nda önemli savaş tecrübesi kazanan 9. Kolordu Komutanı Albay Selahattin (Adil) Bey göreve başlamıştır.

2. Kop Muharebelerinin ikinci devresinde (23 Nisan - 2 Mayıs 1916) Türk kuvvetleri, takviye alarak cephesinin düzenlemiş ve bu sebeple Rus taarruzları başarısız kalmıştır. Rus 39. Tümeni, 4. Plaston Tugayı ve Drujin Tugayı zayıflama sebebiyle zayıflamıştır.

3. Türk kuvvetlerinin taktik üstünlüğü ile Rusların işgal ettiği kritik arazi kesimlerinden Bahıtlıdağ ile Kop dağı ve Kop geçidi, 6-12 Mayıs 1916 tarihleri arasında yapılan savaşlarla geri alınmıştır. Maslofski ve Larcher'in verdiği bilgiye göre, Trabzon muharebelerinde Rus kuvvetlerinin 3500 kayıp verdiği, ayrıca Hortokop, Çoruh ve Kop cephesinde Rus kayıplarının 10.000 civarında olduğu, 1000 esir verdikleri ifade edilmiştir. Buna karşılık Türk kaybı Rus kaybının yarısı kadar oluşur. Vehip Paşa, 2. Ordunun intikalini tamamlayarak göreve başlayınca kadar elindeki araziye kaybetmemek ve 2. Ordu ile koordineli bir hareket yapmayı planlamaktaydı. Bu şartlar altında batıya çekilmeyerek zaman kazanmak için düşmanı oyalamayı düşünüyordu (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 199).

Enver Paşa, Rusların Mayıs 1916 ayında Avrupa Cephesi'ni takviye etmek için Kafkas Ordusundan bazı birlikleri intikal etmesini fırsat bilerek 3. Orduya taarruz emri vermiştir (Bayur, 1991, Cilt 3. s. 65). Bunun üzerine Vehip Paşa, 29-30 Mayıs tarihlerinde Rus kuvvetlerini geri atmak için beklenmeyen bir zamanda taarruz emri verdi. 4 Haziran tarihine kadar taarruzlar devam etmiştir (**Harita - 4**) (Kurat, 1973, s. 295). Beklenen netice alınmasa da Rusların taarruz azmi kısmen kırılmış oldu. 31 Mayıs 1916 tarihinde 10. Kolordu, desteğine 13. Tümeni alarak Mamahatun'u geri aldı. Ayrıca, 3. Orduya bağlı 9. ve 13. Tümenler de Of istikametinde taarruza geçerek Rus birliklerini geri çekilmeye zorladı (Çakmak, 2005, s. 151).

3 Haziran 1916 tarihinde Kop Grubu 2660 rakımlı tepeden taarruzla Aytepe'yi süngü hücumu ile aldı. Bu bölgede bulunan Rus Plaston ve Drojin kuvvetleri ağır zayıat vererek çekilmek zorunda kaldılar. Ruslar, Aşkale'nin geri alınması korkusu ile burada bulunan malzeme ambarlarını yaktılar. Ruslardan bir miktar esir ile iki top ve iki makineli tüfek ele geçirildi (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 244).

Enver Paşa, Mayıs 1916 tarihlerinde Bağdat'da bulunduğu sırada amcası Halil (Kut) Bey'e ve Alman General Lossow ile İran harekatı ile ilgili görüş alışverişinde bulundu. Irak'ta bulunan Ali İhsan Paşa 8. Kolorduyu teşkil etmek üzere görevlendirildi. Ayrıca Azerbaycan içlerindeki gönüllülerden takviye alarak, yaklaşık 27.000 civarında bir kuvvet oluştu. İran üzerine yürüme emrini alan Ali İhsan Paşa, İran hududu ilerisinde bulunan Kasr-ı Şirin'i geçip, Rus General Baratov komutasındaki Kazak birliklerine hücum için yürüyüşe başladı. Netice olarak çarpışmalardan Türk kuvvetleri galip gelerek Ruslar Kirmanşah'ı boşaltmak zorunda kaldılar. Daha fazla ilerleyerek lojistik sıkıntı çekmemek için ilerlemesini durduran Ali İhsan Paşa, daha sonra ikmalin tamamlayarak taarruzlarına devam etti ve Hemedan'a girmeyi başardı (Kurat, 1973, s. 298-299).

3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, 21/22 Haziran 1916 gecesinden itibaren devam eden muharebeler neticesinde 40 kilometrelik bir cephede ancak 10-15 kilometre ilerleme kayıt edilmiş olduğundan ve arazinin sarp ve dik olması sebepleri ile 28 Haziran'dan önce taarruz edilmeyeceğini birliklere bildirdi. Bu taarruzlar esnasında Rus kayıpları yaklaşık 1.500 er ölü, 600 er esir vermiştir. Bizim zayıatımız Rus zayıatının yarısı kadar olmuştur (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 257).

Rus Birliklerinin Taarruzu (2 Temmuz 1916)

Grandük Nikolayeviç, 31 Mayıs 1916 tarihli emrinde Türk ordusu yığınağını tamamlamadan 3. Türk Ordusunun imha edilmesini emretmektedir. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın stratejisi ise 2. Ordunun güney bölgesinde harbe dahil oluncaya kadar geçen sürede birliklerini imha etmeden zaman tasarrufu yapmak yönündedir (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 257).

Rus istihbaratı yalan haberler yayınlamaya devam etmekte ve Rus keşif birliklerinin Diyarbakır istikametinde taarruz ederek yüz Türk

askerinin öldürüldüğünü beyan etmiştir. İstanbul Harbiye Nezareti İstihbarat Şubesi yayınladığı resmi yayın ile bunu yalanlamış ve böyle bir hadisenin kesinlikle zuhur etmediğini ve Rus birliklerinin Diyarbakır'dan yüzlerce kilometre uzak olduğunu bildirmiştir (BOA, Belge No: 183, HR. SYS, 2112/11-14, Cilt 1. (2013): İstanbul, s. 328-329).

Çoruh cephesinde Rusların taarruz edeceğine dair alınan ve kesin olduğu değerlendirilen istihbarat bilgisi ile Lazistan cephesinden Trabzon üzerine yapılacak olan Türk taarruzu, Fevzi Paşa'nın teklifi ile durdurulmuştur. Bu bilgi ile Rusların taarruzlarının etkisiz kılınması ve baskın tarzında kuzey ve geri bölgelerine bir taarruzla imha edilmesi için hazırlıklar yapılmıştır. Kop ve Lazistan bölgelerinden de takviye alınarak plan uygulamaya konulmuş ve Hart bölgesinde taarruz eden Rus birliklerinin yan ve gerilerine taarruzlar icra edilmiştir. Bu savaşta Rusların yedi taburu imha edilerek, perişan bir vaziyette çekilmeleri sağlanmıştır (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 273).

8 Temmuz 1916 tarihinde 2. ve 3. Ordu bölgelerinde Rus kuvvetleri Akdağ'dan Karasu'ya kadar olan cephede taarruzlarına başlamıştır. 2. Ordunun müdahalesiyle taarruzlar durdurulmuştur. Bu çerçevede 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, 3. Ordu'dan bazı taleplerde bulunmuştur. 15 Temmuz 1916'da Çapakçur'a gelecek olan bir buçuk Tümen kuvvetinin geldikten sonra 2. Ordu birliklerinin daha etkili olacağını, bu zamana kadar 3. Ordu birliklerinin kesin bir yenilgiden kaçınarak beklemelerini rica etmiştir (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916-1918), Seri No: 3, s. 96-97).

gerisini koruma görevini vermiştir (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918), Seri No: 3, s. 96, 101). Rusların 2. ve 3. Ordu bölgesinde yaptığı muharebelerde özellikle 3. Ordu bölgesinde büyük bir gayret ve direnç gösteren 3. Ordu askerleri hem 2. Ordu hem de 3. Ordu komutanlıklarınca takdir edilmiştir.

Rus birlikleri, tekrar tekrar taarruzlarına devam etmeye başladı. 5 Temmuz 1916 tarihinde bir baskın hareketi ile önce Kaledere tepeyi ve ardından 2350 rakımlı tepeyi ele geçirdiler. Bu bölgenin komutanı olan Halit Bey, çarpışmalar esnasında yaralandı ve yerine Bayburt'a gelmiş bulunan 9. Piyade Tümen Komutanı atandı (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 279). Kop Cephesi yoğun Rus taarruzları ile sarsılmaya başladı. Rus avcı birliklerinin birinci hat mevzilerine gece baskınları Albay Bahattin Beyi çok tedirgin etmiş ve birliklerine geri çekilme emri vermiştir. Zayıflayan Kop cephesi yarılma tehlikesi altına girmesi ve Kop cephesinin geri çekilmesi ile Çoruh cephesinin başarılı muharebelerine rağmen sol yan kanadının açılması ile bu birliklerin de geri çekilmesi zorunlu hale gelmiştir. Fevzi Paşa, 13 Temmuz 1916 tarihinde verdiği emirle, birliklerinin daha fazla kayıp vermesini önlemek için Bayburt'un doğu kısmında hazırlanan mevzilere çekmeye başlamıştır (Çakmak, 2005, s. 204-206).

3. Mıntıka Komutanı Fevzi Paşa'nın bu güne kadarki harekâtı değerlendirmesi şöyledir :

“Önceleri Ruslar, Bayburt - Trabzon şosesini ele geçirmek için Çoruh, Hart ve Lâzistan Cephelerinden taarruz edeceklerdi. Rus 19. Türkistan Avcı Alayı da bu maksat ile Hart Cephesi'ne gönderilmişti. Bizim Of istikametindeki taarruzumuz bu plânlarımızı geri bıraktırdı. Görülen duruma göre Ruslar, Lâzistan ve Kop Cephelerinde savunmada kalarak, Çoruh ve Hart Cephelerinden taarruz ile Bayburt'u zapt ile Bayburt Trabzon şosesini ele geçirmek niyetindedir.” (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 282).

Yudeniç komutasındaki Rus kuvvetleri, üç kolordu gücünde kuvveti ile yaptıkları üç günlük cephe muharebesinde 3. Orduya baskı yapmaya başladı ve 16 Temmuz 1916 tarihinde Bayburt'u işgal ettiler (Çakmak, 2005, s. 152). Kop, Çoruh, Lazistan bölgesinde dört aydan beri devam eden savunmadan sonra, geri çekilme konusunda 3. Ordu

Komutanı Vehip Paşa, üzüntülerini izhar etmiş ve kesin bir yenilgi olmadan 2. Mıntika birliklerinin çekilmesi ile bu hareketin bütün cepheye yayıldığını ve “...Gerilerde Erzincan ovasını ve müesseseleri kapayacak mevziler kalmadı gibidir. Düşman ilerler biz geriler isek, bilmem ki sonumuz nereye varacaktır. Erzincan bilindiği gibi ordunun hayatıdır.” (Birinci Dünya Harbi’nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 314).

Çekilme harekatı, 15/16 Temmuz 1916 geceleyin başlamış ve Kop Cephesi, Mirzaoğlu Komu - 2100 rakımlı tepe - 2500 rakımlı tepe - Haho - Salhar dağları - Haşıya hattına 16 Temmuz’da çekilmişlerdir. Rus 17. Türkistan Avcı Alayı sabah saatlerinde Bayburt’a girmesi ile Ruslar bu bölgedeki önemli şehri ele geçirmiş oluyorlardı. Kafkas Bölgesi Komutanı Nikola, elde edilen zaferi kutladıktan sonra General Yüdeniç’e çektiği telgrafta, “Türklerin Bayburt’u bırakıp Trabzon istikametinde harekete geçmeleri imkânını dikkatinizden uzak tutmayın. Her neye mal olursa olsun Türklerin kesin hezimete uğratılmasını isterim” diyerek tedbirli olunmasını istemiştir. Harbiye Nazırı Enver Paşa, bu çekilme hareketini tasvip etmemiş ve zorunlu bir çekilme olmadığını ifade etmiştir. Ancak, kayıplara bakıldığında bir tümen komutanı ve üç alay komutanının şehit düşmesi bile savaşların ne kadar kanlı geçtiğini bize göstermektedir (Birinci Dünya Harbi’nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 321-326). Sadece Kop grubunun yersiz çekilmesi ile yanları açılan birlikler, geri savunma hattına çekilmek zorunda kalmıştır.

Rus karargahı, cepheyi takviye etmek amacı ile 18 Temmuz 1916 tarihinde Rus 17. Türkistan Alayını Trabzon ana yolunu izleyerek Balahor’a, 16. Türkistan Alayı da Bayburt ovasından Çoruh cephesine sevk etti. 29. ve 30. Türk Alayları Selahattin Adil Paşa’nın emrine verildi. Rus Kazak birlikleri 30. Alayın gerisine bir kuşatma harekatı ile imha etmeyi planlamaktaydı. 29 Alay ve 30 Alay kademeli olarak çekilme esnasında Şorah – Rüşdi arasındaki cephe yarılmıştı. Sibirya Kazak Tugayı bu üç kilometrelik boşluktan istifade ile taarruzlarını geliştirdi (Çakmak, 2005, s. 208). Çakmak Paşa’nın bu cephede asıl tutmaya çalıştığı mevzilerden biri de Zigana geçidi olmuştur.

Cephedeki bu yarıktan istifa ile taarruzlarına devam eden Sibirya Kazak Tugayı, 20 kilometre mesafede bir dirençle karşılaşmadan ilerledi. Fevzi Paşa, bu Kazak Tugayını engellemek üzere 34. Tümeni süratle Kelkit’e takviyeye karar verdi. Zigana Grubuna ayrıca Gümüşhane ve Ardasa hattına çekilmesi emredildi. 29. Alay, 60. Alay ve 33.

Tümenden oluşturulan iki hücum kolu ile Sibiryaya Kazak Tugayının kuzey yanından vurmak üzere Ecmede-Şurut istikametinde taarruza geçildi. Rus tugayı çok sayıda kayıp vererek, Köse'de ele geçirdikleri silah ve malzemeyi terk ederek çekilmek zorunda kaldı (**Harita -6**).⁵

2. Ordu bölgesinde 12-15 Temmuz 1916 tarihleri arasında devam eden Kulp Muharebelerinde Ruslar 8. Türk Tümenin Kulp boğazına çekilmeye zorlamışlar ve bu bölgede 5/6 Rus taburu bırakarak, diğer kuvvetlerini Oğnut bölgesinde toplamaya başlamışlardır. 3. Ordu Komutanı kendi sağ kanadı ile 2. Ordunun sol kanadı arasında Dersimliler tarafından sürekli kesilen irtibatın tesis edilmesi için 2. Ordu tarafından birlik görevlendirilmesi talep edilmiştir. Bu talep üzerine Eğin bölgesine bir Alay kuvvet görevlendirilmiştir (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918), Seri No: 3, s. 135). Rus 4. Türkistan ve 4. Avcı Tümenleri 22 Temmuz 1916 sabahı Kelkit'e taarruz etmeye başladı. Burada bulunan kuvvetlerimiz akşama kadar Kelkit mevzilerini kahramanca savundu. Akşam üstü Rus birlikleri, Kelkit'i işgal etti ve Türk birlikleri Ovacık- Yayla- Sidirge (Beşdeğirmen) hattına çekildi (Çakmak, 2005, s. 211).

2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, 3. Ordu birliklerinin Gümüşhane ve Kelkit hattına kadar çekilmesini önermiştir. Ancak 2. ve 3. Orduları arasında bulunan iki kolordu (9. Kolordu) bölgesinde açıklık meydana gelmiştir. Rus karargahı, bunu fark etmiş ve bu bölgeden Sibiryadan getirilen Rus Kazak Tugayı yarma bölgesinden taarruz ettirilerek, Erzincan'da bulunan Yusuf İzzet Paşa kuvvetleri geri çekilmek zorunda kalmıştır (Çakmak, 2005, s. 152).

Rusların 3. Ordu bölgesinde yaptıkları genel taarruzu sırasında 8. Türk Tümeni, karşılarında bir Rus alayının bulunduğunu anlayınca, Muş istikametinde taarruz yapmaya karar vermiştir. Bölgedeki gönüllü birliklerinin yardımı ile iki gün süren yoğun muharebeler neticesinde 6 Ağustos Rus kuvvetleri, 1000 esir vererek Muş'u terk etmek zorunda kalmıştır. Bu taarruz neticesinde 4. Rus Kolordusu, bütün cephesiyle Hınıs güneyine çekilmiştir (Çakmak, 2005, s. 154).

Rus birlikleri, 3. Ordu bölgesinde devam eden taarruzlarına Ağustos başında da devam etmiş ve 4 Ağustos 1916 gecesi 2. Mıntıka cephesinden taarruza geçmiştir. Taarruzun sıklet merkezi Zazalar ve

⁵ Sibiryaya Kazak Tugayının bu hamlesi 300-400 kilometre gerilerde bulunan Amasya'dan telgrafla sorulmuş ve halkın tedirgin olduğu ve göç için haber beklediklerini ifade etmiştir. Komuta heyetinin telkinleri ile halk yatıştırılmıştır.

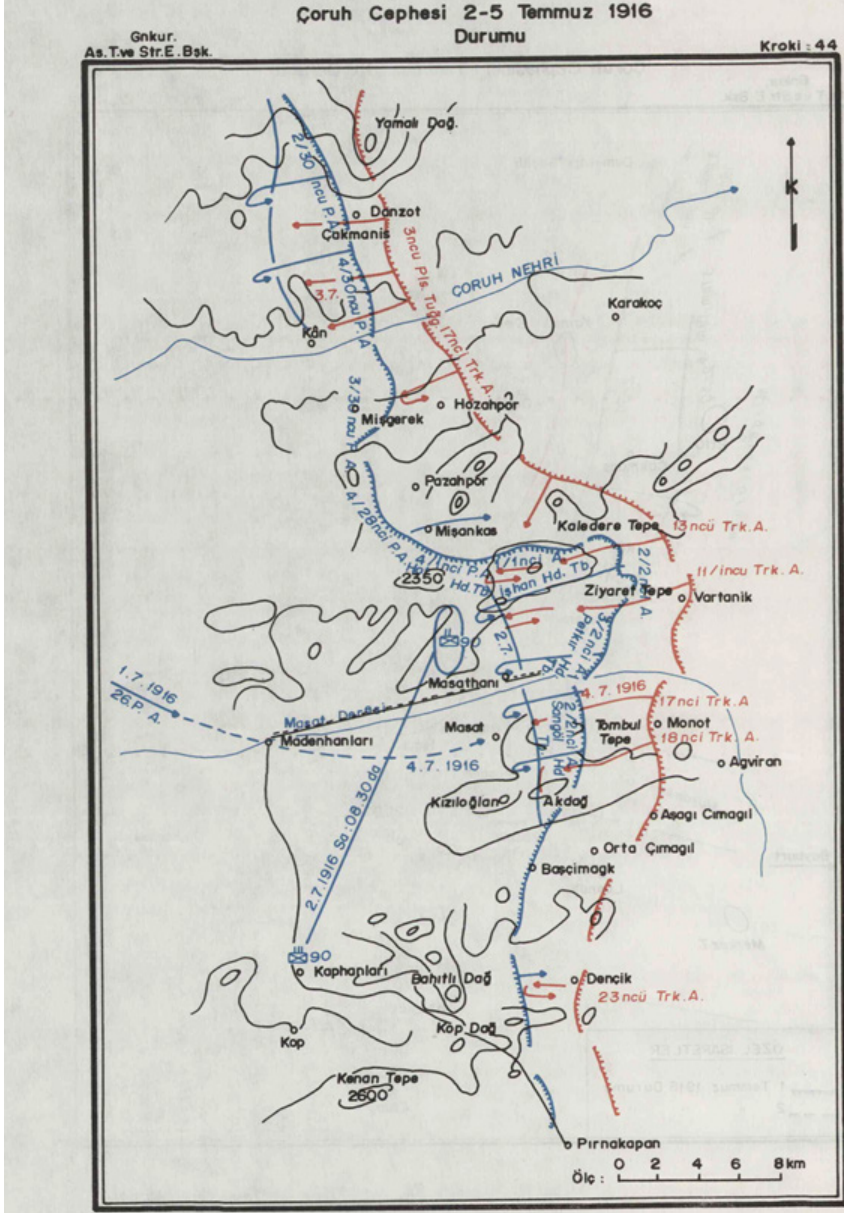

Alamelik istikametinde devam etmiştir. Buna bağlı olarak 3. Ordu Karargahı, 31 Ağustos/ 1 Eylül 1916 gecesi asıl savunma mevzilerine çekilmek zorunda kalmıştır (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918), Seri No: 3, s. 374, 388).

Vehip Paşa, *“Düşman cephesinde tahkim edilmiş kısmın yan ve gerisine taarruz edildiği, yapılan taarruzun birinci maksadının, düşmanın 3. Ordu cephesinden Van güneyinde bulunan 2. Ordu Cephesi'ne kuvvet kaydırmasını önlemek, ikincisinin ise 3. Ordu'da bir taarruz gücünün bulunduğu düşmanı inandırmak olduğu, şimdilik her iki maksadın da sağlandığı”* nı ifade etmiştir (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). Cilt 2 / 2, 2. Kitap, s. 390).

Harita 6

Çoruh Cephesi Temmuz 1916

(Kroki : 44, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları)

5 ağustos 1916 tarihinde 2. Ordu Komutanlığının 3. Ordu Komutanına yazmış olduğu yazıda: *"Alman bilgilere göre düşmanın bütün kuvvetlerini 3. Ordu karşısında tuttuğu ve 2. Ordu karşısında evvelce bir kaç alay ile takviye edilmiş olan 4. Rus Kafkas Korosundan başka kuvveti olmadığı anlaşılmaktadır. Bu düşman da büyük kısmı ile Muş ve Oğnut arasında olup, 2. Orduyu yalnız başına yenilgiye uğratmaya çalışmaktadır. Binaenaleyh, yalnız 7. Tümenle taarruz yapılması netice vermez 14. ve 53. tümenlerin de bu taarruza katılmalarını sağlanarak doğu istikametinde kesin bir taarruz yapılmasını ve 1. Tümenin de yeniden kuvvetlenip düzenlenerek, bir iki gün zarfında taarruz yapacak duruma getirilmesi lazımdır."* (Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918), Seri No: 3, s. 148).

3 Ağustos 1916 tarihinden beri 2. Ordu bölgesinde Bitlis ve Muş cephelerinde taarruzlar devam etmiş ve bu taarruzlara 16. ve 2. Kolordu birlikleri iştirak etmiştir. Yapılan taarruzlar neticesinde Bitlis cephesindeki Koltik kuzeyindeki düşman mevzileri ele geçmiş ve daha ilerisi için taarruza devam edilmiş ve 5. Tümenin taarruzlar neticesinde de 9 Ağustos itibariyle Bitlis'in kuzey, doğu ve batı sırtları tamamen ele geçirilmiştir. Muş cephesinde ise Laçikan - Aziz arasındaki düşman bölgesi ele geçirilmiştir. Çekilen Rus Kuvvetleri karşısında 2. Ordu temasını kaybetmiş, bunun üzerine Yukarı Kirvaz - Melikan yaylası Çiligöl - Haliffan - Karabaş deresi güney çizgisinde durmuştur. Bu hatta durmasının bir diğer sebebi, birliklerin ikmal ve iâşe merkezlerinden uzaklaşması olarak değerlendirilmektedir. Başkomutanlık Vekaleti de ikmal işlerinin, özelliklerinin özellikle iâşe işlerinin el vereceği oranda ilerleme kaydedilmesi konusundaki uyarıları etkili olmuştur (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918), Seri No: 3, s. 149,160,162). Enver Paşa, 2. Ordudan cephesinin sola çark ederek kuzey istikametine dönmesini ve böylece Rusların ikmal hatlarının keserek kuzey istikametinde taarruzlarına devam etmek suretiyle 3. Orduya yardımcı olmasını istemesine karşılık 2. Ordu Komutanlığı, bunun ikmal noktalarından uzaklaşma anlamına geleceğini, bu sebeple bu hareket tarzının uygun olmayacağını bildirmiştir.

23 Ağustos 1916 tarihinden itibaren iki Kafkas Rus Avcı Tümeni ve bir Süvari Alayı ve 18 toptan ibaret kuvvetlerle Rus birlikleri, Bitlis ve Muş bölgelerine taarruz etmeye başlamıştır. İki alay kuvveti ile Nemrut Dağı doğusundan, diğer iki alayı ile adı geçen dağın batısından 5. Tümen bölgesine taarruz etmiştir. Taarruz neticesinde, Tatvan Kirkor Dağı - Baryan hattına kadar ilerlemiş, ancak 5. Türk Tümenin karşı

taarruzlarıyla Rus kuvvetleri ağır zayıatlar vermiştir. Bu sebeple Rus kuvvetleri, Güzeldere ile Başhan arasındaki asıl mevzi bölgelerine geri çekilerek yerleşmişlerdir. Muş bölgesindeki 17. Türk Alayı, Rusların iki alay gücüne karşı direnmesine rağmen üstün düşman gücü karşısında Kortik – Kozma bölgelesine çekilmek zorunda kalmıştır. Erzincan'ın düşman eline geçmesinden sonra 2. ve 3. Orduların ikmal yığınağı daha güvenli bölge olan Malatya – Elazığ bölgesine kaydırılmıştır (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918), Seri No: 3., s. 193, 210).

Rusların 2. ve 3. Orduları arasından boşluktan istifade ile taarruzlarından tecrübe kazanan Ordu komutanları aralarında anlaşarak oluşan bu boşluğu doldurmak üzere 2. Orduya bağlı 48. Tümeni Harput'ta görevlendirmişlerdir. 19 Ağustos 1916 tarihinde 2. Ordu bölgesinde taarruzlarına başlayan Rus birlikleri Kiğı'yı işgal etmiştir (Çakmak, 2005, s. 156).

Gün geçtikçe 2. Ordu bölgesinde bir yandan er zayıatları, bir yandan hastalıkların vermiş olduğu zayıatlar sebebiyle, birliklerin mevcutları erimekteydi. Bu konularda 2. Orduya Bağlı 2. Kolordu Komutanının raporu dikkat çekicidir:

“Orduca İktisat olunabilecek bütün kuvvetlerle yapılan (25 Ağustos - 2 Eylül 1916) taarruzları düşmanın yeni kuvvetler getirmiş olmasından ve daha da getirebileceğinden dolayı son bulacağı kanısındayım. 1. Tümenin 3000 muharip, 47. Tümen 147. Alayının 1148, 149. Alayının 1500 muharip eri kalmıştır. 35. Alayın taburları en çok 400 piyade 34. Alayının 1000 mevcudu vardır. Düşmanın bir tümeni ise 31 Ağustos yenilgisi üzerine derhal 4000 ikmal eri almıştır. İleri hareket üzerine bulunduğumuz hatta düşman topçusu ve harp kıymeti bizden üstün durumdadır. Operatif taarruz ve hatta şimdilik kısa hedefli taarruz dahi söz konusu olamaz...” (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918), Seri No: 3, s. 216).

Aslında bu rapor ile Kolordu Komutanı artık birliklerin taarruz gücünün kalmadığını ifade etmekteydi. Çünkü savaş süresi uzadıkça subay ve erlerin moral gücü olumsuz etkileniyor ve savaşma azmi kırılıyordu. Ancak, yakın bir zamanda Bolşevik isyanı Türk birliklerin imdadına yetişecektir.

30 Ağustos 1916 tarihinde 2. Ordu 2. Kolordu Komutanı Faik Paşa,

birinci hat mevzilerine 500 metre yaklaşmak ve askere moral vermek üzere geceyi burada geçirmiş ve gece düşmanın süngü hücumları geri püskürtülmüştür. Ancak, Faik Paşa bu muharebeler esnasında şehit düşmüştür. Aynı günlerde 3. Ordu bölgesinde Bahattin Paşa da şehit düşecektir. Çanakkale Savaşları'nda 19. ve 33. Alay Komutanlıklarında bulunan Albay Sabri Bey de Kop Muharebelerinde şehit düşmüştür.⁶ Verilen şehitlerden anlaşılacağı gibi, bu tarihlerde Ruslarla yapılan muharebeler, çok şiddetli geçmiş ve taraflar yorgun ve bitkin hale gelmişlerdir.

Gelişen olaylar üzerine, 2. Kolordu Komutanlığının raporu üzerine, 2. Ordu Komutanlığınca komuta değişikliğine gidilmiş ve 2. Kolordu bünyesindeki dört tümen ikiye ayrılarak 1. ve 47. tümenlerden eksik bir kolordu oluşturularak emir komutaya Albay Cafer Tayyar getirilmiştir. Aynı şekilde, geriye kalan 11. ve 12. tümenlerden de eksik bir Kolordu oluşturularak bu birliğin komutasına da 2. Ordu Kurmay Başkanı Albay İsmet (İnönü) Bey getirilmiştir. Rus kuvvetleri, 53. Tümen cephesine 9 Eylül 1916 tarihinde yapmış oldukları taarruzlar ile 2113 rakımlı tepeye kadar ilerlemiştir. 53. Tümenin İhtiyat kuvvetleri ile yaptığı karşıt taarruzları ile düşman geri atılmıştır. Ele geçen esirlerden alınan ifadelere göre ikinci Rus Tugayı, 2113 ve 2350 rakamlı tepelere ele geçirmek için kesin emir aldıklarını, ancak ağır zayıat vermek suretiyle morallerinin bozulduğunu ifade etmişlerdir (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918), Seri No: 3, s. 217, 225).

Bu tarihten itibaren 2. Ordu cephesinde kayda değer faaliyet olmamakla beraber, Ordu Komutanlığınca Başkomutan Vekaletinden 51, 52. Tümen birliklerinin Irak Cephesi'ne sevk edilme emri üzerine, 2. Ordu bölgesine 10.000 teçhizatlı erin sevk edilmesi talep edilmiştir. Enver Paşa, 2. Ordunun bu talebine verdiği cevapta, Ordu cephesinde önemli bir askeri faaliyet olmadığı, bu sebeple ordunun savunmada kalmaya devam etmesini ve istenilen erler hakkında Milli Savunma Bakanlığına talimat verdiğini bildirmiştir (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918), Seri No: 3, s. 227). 18. Kolorduya bağlı 51. Tümen 9 Ekim'de, 52. Tümen ise 22 Ekim'de bölgeden ayrılarak Hasankale, Hınıs, Muş, Bitlis, Siirt, Cizre, Musul ve Bağdat yolu ile intikallerine başlamışlardır (Çakmak, 2005, s. 127).

6 Ağustos- Eylül 1916 aylarında yoğun geçen muharebelerde Türk kaybı 20.000 civarında olmuştur, 16 Kasım 1916 tarihinde 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa İstanbul'a gittiğinden yerine Fevzi (Çakmak) Paşa vekaleten atanmıştır.

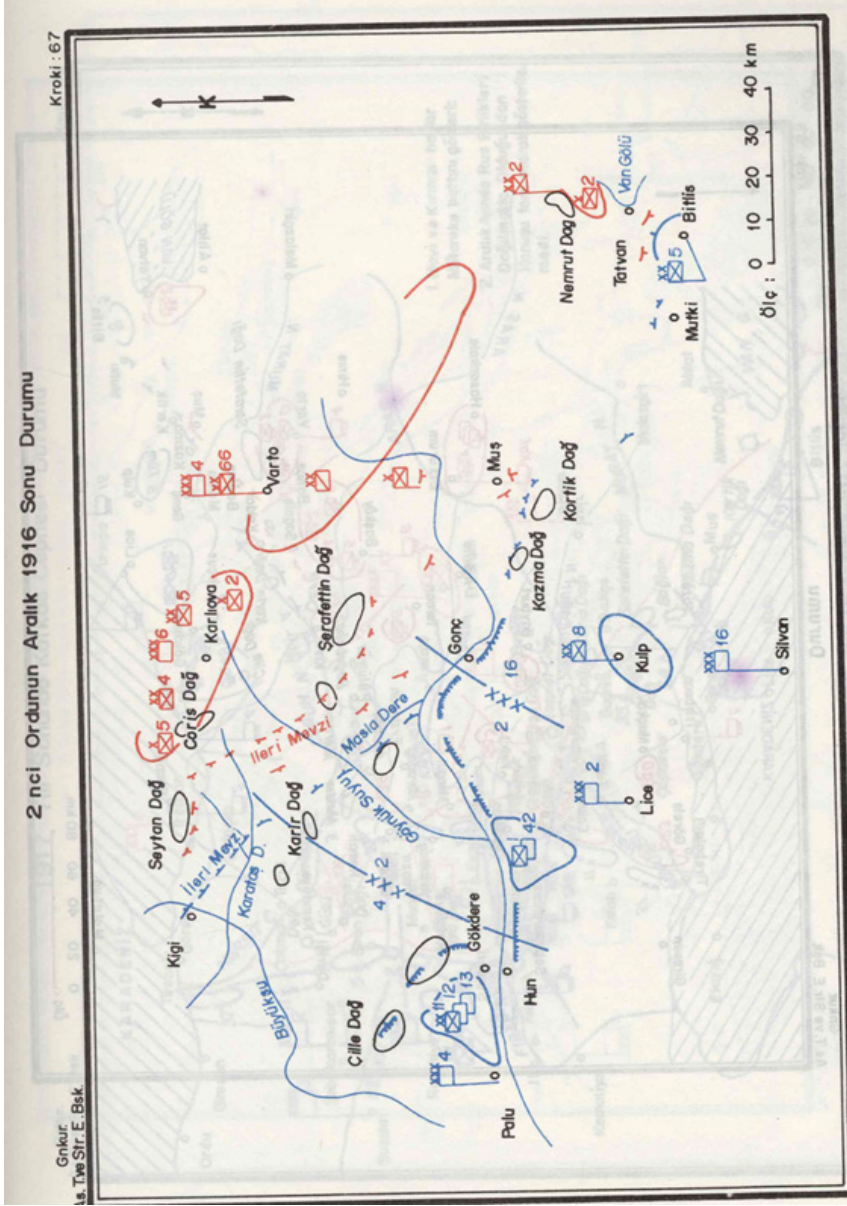
19 Kasım 1916 tarihinde Rus Kuvvetleri, 2. Ordu karşısından 2. 3. ve 4. kolordularının bulunduğu bölgede Socar dağı, Karir dağı, Hisar dağı hattından çekilmeye başlamıştır. Bunun sebebi anlaşılmamakla beraber, 3. Ordu bölgesine yapacakları taarruz hazırlıkları için birlik kaydırma olarak yorumlanmış ya da Avrupa cephelerine başka birliklerin kaydırılması olarak değerlendirilmiştir. 2. Ordu Komutanı Vekili Mustafa Kemal Paşa, 3. Ordu Komutanlığına gönderdiği raporunda Rusların Dersim istikametinde bir harekate girişmek üzere Tercan'da kuvvet topladıklarını bildirmiş ve 3. Ordu'ya destek için 2. Ordu birliklerince Cibice bölgesinde tahkimatı kuvvetlendirmesine devam ettiklerini ve ayrıca Rusların, Bitlis karşıdan bir taarruza geçme niyetinde olduklarını rapor edilmiştir. Bu arada 2. Ordu'dan Irak Cephesi'ne tümenin kaydırılması 2. Ordu için zafiyet oluşturmuştur (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918), Seri No: 3, s. 217, 400). 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın Aralık 1916 tarihinde genel durum hakkındaki mütalaası şu şekilde olmuştur:

"2. Ordunun asıl savunmayı Murat nehri güneyinde kabul edecek şekilde tertiplenmesi uygun değildir. 2. Ordu, kuvvet çoğunluğu ile Genç ve batısında bulunmaktadır. 2. ve 3. Orduların asıl görevi ana vatanı Rus istilasından korumak ve halen düşmanın elindeki vatan parçasını kurtarmaktır. Rusların istilâ hedefi güneyde değil batıdadır Bilindiği üzere Akdeniz'de serbest sahile sahip olmak, Rusya'nın asıl emelidir. Bu da Murat nehri güneyinden değil Murat nehri kuzeyinden karşılanabilir. Burada zayıf olursak Palu-Harput yolu açık kalır." (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, (1978). Cilt 2. 2. Kısım, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918), Seri No: 3, s. 217, 401).

Rus birlikleri, 1916 yılında Erzurum, Trabzon, Rize, Bayburt, Erzincan gibi önemli şehirleri alarak ciddi bir ilerleme kaydetmiştir. Ancak Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeleri lojistik kaynaklarından uzaklaşmalarına yol açmış ve başta asker ve yiyecek olmak üzere ciddi lojistik sorunlar yaşamaya başlamışlardır.

Harita 7

2. Ordu Bölgesi Aralık 1916 Durumu

(Krokî : 67, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları)

Fevzi (Çakmak) Paşa'nın da 1916 yılı hakkındaki değerlendirmesi ise şu şekildedir:⁷

“... 2. Ordu henüz düşman gerilerine taarruz edecek durumda değildi. Eğer, durumu tehlikeli görülen Bayburt'u üç ay önce terk etseydik, Trabzon - Bayburt ana yolundan yararlanacak olan düşman, bir iki ay önce 3. Orduyu yolsuz dağlara atar ve kendi yol ağlarını tutarak beslenme ve savunmasını kolaylaştırırdı. Böylece, iki tarafın durumu tamamen aksi bir şekilde şekle girerdi ki bu durumda, henüz yollarda bulunan 2. Ordunun yan ve gerilerinin bir ay önce düşmesi mümkün olurdu. Bu şekilde, bu yılki (1916) seferi az kayıpla ve başarı ile sonuçlanabilirdi.” (Çakmak, 2005, s. 220).

Dört aydır devam eden muharebeler sonunda kayıplar hakkında Rus general Masloski Rus kayıplarının 15.000 civarında olduğunu iddia ederken Fevzi Paşa, bu rakamın yaklaşık 40.000 civarında olduğunu rakamlarla ifade etmektedir. 3. Ordunun kaybı ise hastane kayıtlarına ve muharebe zaiyat raporlarına göre 9.700 şehit, 15.000 yaralı olmak üzere toplamda 24.700 olduğunu belirtmektedir (Çakmak, 2005, s. 221).

Sonuç

Sarıkamış Muharebeleri sonunda Rus ordusu kışı istirahatle geçirmemiş ve 1916 Ocak ayında tekrar taarruzlarına devam etmiştir. Bu kapsamda önce İkinci Azap Muharebeleri ile Türk kuvvetlerini Erzurum Höyükler hattına çekilmeye zorlamıştır. Yudenic Komutasındaki Rus kuvvetleri,

⁷ Fevzi (Çakmak) Paşa, bu değerlendirmeler dışında farklı bir bakış açısı ile Gazi Osman Paşa'nın Plevne Savunma hareketi ile Bayburt Savunmasını mukayese ederek bir değerlendirme yaparak Mart ayından başlayıp Temmuz 1916 yılı sonuna kadar devam eden dört aylık bir savunmanın sağladığı faydaları şu sözlerle ifade etmektedir: *“Plevne 1877-1878 Türk-Rus Muharebesi'nde Rus ordularına kendine çeken ve üç meydan muharebesinde üstün gerek sonunda esir düşen Türk ordusunun bir kahramanlık örneğidir. Bununla Bayburt'u karşılaştıracak olursak, görülüyor ki Bayburt savunması Rus ordusunun büyük bir kısmının dört ay kadar orada bağlanmasına sebep olmuştur. Rusların burada durdurmaları Türk ordularına taarruzi hareket etme imkanı sağlamıştır. Sonunda tehlike ortaya çıkınca Rus ordusunu hırpalayarak düzenli bir şekilde çekilmiş ve önemli düşman kuvvetlerini önünde durdurmuştur. Bu durumda Bayburt savunması başarılı olmuş bir Plevne sayılmalıdır. Plevne ordusu plan gereğince Orhaniye'ye çekilseydi başarılı olmuş bir Bayburt olurdu. Ahmet İzzet Paşa'nın verdiği direktifte düşmanı olabildiği kadar çok tutmak ve tam zamanında çekilmek emrediliyordu. Bu emir bütünüyle yerine getirilerek Mart ayında Temmuz ayına kadar dört ay aralıksız süren muharebeler 2. Ordunun toplanması için gereken zaman kazanılmıştır. Yukarıda anlattığımız bazı hatalar yapılmasıydı 2. Ordu taarruza geçtiği sırada bile Bayburt Türklerin elinde bulunabilirdi.”*

Rus Genelkurmayını ikna etmek suretiyle Erzurum hazırlanmış mevzilerine taarruz ederek Erzurum şehri Rus kuvvetlerinin eline geçmiştir. Böylece, Rus ileri harekatının birinci safhası başarılı bir şekilde tamamlanmıştır.

Bundan sonra hedefler arasında Trabzon, Rize Bayburt ve Aras nehri güneyinde ise Bitlis ve Muş vilayetleri bulunmaktaydı. Trabzon ve Rize'yi ele geçiren Rus kuvvetleri kuzeyde Kop ve Çoruh mevzilerinde direnen Türk kuvvetleri ile karşılaşmış ve bu mevzilerde 3. Ordu birlikleri Nisan 1916 tarihinden Temmuz 1916 tarihine kadar çok fedakari bir savunma ile çok sayıda şehit ve yaralı vererek ve önemli komutanlarını kaybederek savunmayı başarmışlardır.

Bu dört aylık zaman içerisinde, bir yandan Rus birlikleri yıpratılırken diğer yandan 2. Ordu kuvvetlerinin Aras nehri güneyine intikalleri için gerekli zaman kazanılmıştır. Rus birliklerinin çok sayıda asker takviye alması ve biran evvel Bayburt'un işgali için sürekli taarruz etmeleri sonucunda önce Bayburt ve ardından da Erzincan Rusların eline geçmiştir. Ancak, lojistik destek üslerinden çok uzaklaşan Rus kuvvetleri zaman içerisinde çok yıpranmış ve ardından Rusya'da çıkan ihtilal ile de Rus kuvvetlerinin savaşa azmi kalmamıştır.

Kaynakça/ References

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi; No: 4/3671, Kls. 2950, Dos. No: H.-32, F. 178-179.

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi; No: 4/3671, Kls. 2950, Dos. No: H.-34, F. 156.

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi; No: 4/3671, Kls. 2950, Dos. No: H.-36, F. 1-24.

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi; No: 4/3671, Kls. 2950, Dos. No: H.-36, F. 1-58.

BOA (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı). (2013). Osmanlı belgelerinde I. Dünya Harbi, No: 130. Belge No: 87. HR. SYS, 2109/9-21. 1, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, s. 162.

BOA. (2013). Belge No: 130, HR. SYS, 2111/5-15. 1, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, s. 231.

BOA. (2013). Belge Not: 135, MV (Meclis-i Vükela), 199/92. 1, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, s. 238.

BOA. (2013). Belge No: 149, HR. SYS (Hariciye Siyasi), 2111/9-9. 1, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, s. 262.

BOA. (2013). Belge No: 157, HR. SYS, 2111/12-2-3, Başkomutanlığı vekaleti 2. Şube, 1, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları s. 277.

BOA. (2013). Belge No: 152, HR. SYS, 2103/12-1-2. 1, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, s. 266-267.

BOA. (2013). Belge No: 157, HR. SYS, 2111/12-2-3. 1, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, s. 276-277.

BOA. (2013). Belge No: 173, HR. SYS, 2112/7-6. 1, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, s. 313.

BOA. (2013). Belge No: 183, HR. SYS, 2112/11-14. 1, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, s. 328-329.

Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılap Tarihi 1914-1918 genel savaşı*, 3, Kısım 3. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). 2. 1. Kitap,

Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, (1993). 2 / 2, 2. Kitap, Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, (1978). 2, 2. Kısım, *Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekatı (1916 -1918)*, Seri No: 3, Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Irak - İran Cephesi (1914 -1918), (1979). 3, 1. Kısım, Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin Türklere yaptığı katliamlar fotoğraflar. (2000). Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı.

Çakmak, F. (2005). *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu (Kafkasya) Cephesi.* Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı.

Çifçi, E. (2015). *Kut'ül Amare kahramanı Halil Kut Paşa'nın hatırları.* (İkinci Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.

Çolak, M. (2014). *Alman İmparatorluğu'nun Doğu siyaseti çerçevesinde Kafkasya politikası (1914-1918).* (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Demirel, M. (1996). *Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum ve çevresinde Ermeni hareketleri (1914 -1918).* Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı.

General Nikolski, (1990). *Sarıkamuş Harekatı.* (İkinci Baskı). Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı.

Guze (Alman Yarbay). (2007). *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki muharebeler.* Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı.

İlter, A. S. (2007). *Birinci Dünya Harbi'nde, Kafkas Cephesi hatıraları,.* Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı.

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Şehir ve Kasabaların Harp Bölgeleri, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri (1911-1922), (1977). Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı.

Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-19018),* 9. (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Köni, H. (2015). Jeopolitik oyunlar: Ermenistan, Türkiye ve büyük güçler, *TESAM Akademi Dergisi*, 2(1), 245-253.

Kurat, A. N. (1973). *Türkiye ve Rusya, 18. yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşı'na kadar Türk Rus ilişkileri (1798 - 1919).* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mehdiyev, G. Ç. (2015). Türksüz Ermenistan ideolojisinin sonuçları: Ermenistan'ın tek uluslu ve monoetnik devlete dönüştürülmesi süreçleri, *TESAM Akademi Dergisi*, 2(1), 7-28.

Sabis, A. İ. (1991). *Birinci Dünya Harbi harp hatıralarım,* 3. İstanbul: Nehir

Yayınları.

Türkmen, Z. Cepheden Cepheye: Kafkas Cephesi'nin Dondurucu Soğundan Irak Çöllerine 5. Seferi Kuvvetinin (52. Mürettep Tümen) Serüveni. (2015). *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu (25-27 Eylül Erzurum)*, (Merve Uğur, Yayına Haz.), Ankara, 323-360.

Ek Beyan

– Makalenin tüm süreçlerinde TESAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

– Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.